Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

فصلنامهٔ تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال نوزدهم، شمارهٔ ۷۴ «ویژهٔ پژوهش‌های حدیثی»، بهار ۱۴۰۱، ص۹۹-۱۳۷

دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام [1]

احمد رضا کرمی

چکیده:

امام صادق علیه‌السلام جایگاه مهمی در حدیث مسلمانان عصر خویش داشته‌اند با این وجود بخاری در کتاب الجامع الصحیح خود از ایشان روایتی نقل نکرده است که این موضوع مورد توجه بزرگان حدیث شیعه و عامه قرار گرفته است. در بررسی عوامل این پدیده، برخی به وجود راویان بد نام در بین حاملان حدیث حضرت و عدم وجود طرقی اعتمادآور برای صاحبان منابع خصوصا بخاری اشاره کرده‌اند در حالیکه به نظر می‌رسد این عامل، مانع اقبال به روایات امام صادق علیه‌السلام از سوی صاحبان منابع حدیثی عامه نبوده است. این پژوهش می‌کوشد، دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام جهت استفاده در الجامع الصحیح را نشان دهد.

کلید واژه‌ها:

امام صادق علیه‌السلام، صحیح بخاری، طرق روایات بخاری، روایات امام صادق علیه‌السلام.

---

۱. احمدرضا کرمی، دکتری علوم قرآن و حدیث.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۱. درآمد

از قرون ابتدایی تا کنون، مهم‌ترین منبع حدیثی در بین اکثریت عامه، کتاب الجامع الصحیح ـ صحیح بخاری ـ اثر محمد بن اسماعیل بخاری بوده است. فارغ از سیر تغییرات و تطورات در اهمیت یابی صحیح بخاری (ر.ک: The Canonization of al-Bukhārī and Muslim، Jonathan Brown) نمی‌توان از نقش و تأثیرگذاری بی‌بدیل این کتاب در حدیث عامه چشم‌پوشی نمود.

اهمیت صحیح بخاری موجب شده تا راویانی که در اسناد این کتاب جای دارند مورد توجه ویژه محدثین و اهالی حدیث قرار گیرند. و از یک قرن پس از بخاری، کتبی مختص این موضوع نگاشته شود.[۱] این اهمیت تا جایی بوده که به نظر می‌رسد تنها نقل بخاری از یک راوی باعث اعتبار یابی او در سده‌های بعدی شده است. به عنوان نمونه نام برخی از کتب یا مقدمه آنها که در این موضوع تألیف شده موید این دیدگاه است. عبدالله بن عدی جرجانی (م ۳۶۵)، در مقدمه مختصر کتاب خویش با عنوان «من روی عنهم البخاری فی الصحیح» بیان می‌کند که به دنبال معرفی راویان حدیث صحیح بخاری و بیان علم و زهد آنها است. (جرجانی، ۱۴۱۸، ص ۷) این در حالی است که در بررسی یک مجموعه از راویان معمولاً به جنبه‌های مختلف قوت و ضعف آنان می‌پردازند. همچنین نام‌گذاری مؤلف دیگر، ابونصر کلاباذی (م ۳۹۸) نشانگر این موضوع است. عنوان کتاب وی «رجال صحیح البخاری الهدایه و الارشاد فی معرفة اهل الثقة و السداد» است که نشان می‌دهد صرف حضور یک راوی در طرق صحیح بخاری باعث اعتبار یابی می‌شده است.

۱. از جمله این کتب در قرن چهارم، کتاب «من روی عنهم البخاری فی الصحیح»، اثر عبدالله بن عدی جرجانی (م ۳۶۵)، کتاب «اسامی مشایخ البخاری»، اثر أبو عبد الله محمد بن إسحاق بن محمد بن یحیی بن مَنْدَه العبدي مشهور به ابن منده (م ۳۹۵)، کتاب «رجال صحیح البخاری، الهدایه و الارشاد فی معرفه اهل الثقه و السداد»، اثر أحمد بن محمد أبو نصر البخاري الکلاباذی، کتاب «تسمیه من اخرجهم البخاری و المسلم» اثر أبو عبد الله کتاب «الحاکم محمد بن عبد الله النیسابوری معروف به حاکم نیشابوری (م ۴۰۵)».

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

در کنار این برخی از حدیثیان به مسئله نقل یا عدم نقل از راویان در صحیح بخاری پرداخته‌اند، تا جایی که بعدها حضور یا عدم حضور راوی در صحیح بخاری و نیز صحیح مسلم به عنوان یکی از شاخص‌های کتب رجالی در معرفی راویان قرار گرفته است.[۱]

لذا اینکه بخاری از راوی مشهور و مقبولی نقل روایت ننموده باشد نیز؛ از مسائل برخی محدثین و بزرگان علم حدیث بوده است. به عنوان گزارش خطیب بغدادی نسبت به نقل نکردن بخاری از یکی از اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به نام ابوالطفیل (م ۱۰۲ یا ۱۰۷ یا ۱۱۰) نشان می‌دهد این موضوع از همان اوائل مورد توجه بوده است. (البخاری، ۱۴۰۷، کتاب العلم، باب ۴۹)[۲] و علت آن را افراط ابوالطفیل در تشیع دانسته‌اند. (خطیب بغدادی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۱) این در حالی است که ابوالطفیل در زمره آخرین صحابه‌ای بود که از دنیا رفتند و در واقع یکی از حلقه‌های وصل با اهمیت بین صحابه و تابعین و حتی اتباع تابعین بوده است (مباحثات آیه الله غیب غلامی، ۱۳۹۳ هـ.ش). تا جایی که افرادی از طبقه پنجم که در اوائل نیمه دوم قرن دوم از دنیا رفتند روایات فراوانی از او نقل کردند.[۳] این سوال درباره ابان بن تغلب به عنوان یک راوی مهم ابتدای قرن دوم که لااقل باید وی را از اتباع تابعین دانست[۴] نیز وجود دارد.

اما شاید مهمترین ابهام نسبت به نقل نکردن از راویان مهم، این است که بخاری در مهمترین کتاب خود یعنی، الجامع الصحیح هیچ روایتی از امام صادق علیه‌السلام نقل

۱. مزی در تهذیب الکمال و ابن حجر در تهذیب التهذیب ذیل ترجمه راویان به وجود روایت آن راوی در صحیحین اشاره کرده‌اند. و همچنین برخی از کتب مهم دیگر همچون ابن ماجه و نسایی نیز اشاره کرده‌اند.

۲. البته بخاری تنها یک حدیث مهم از ابوطفیل آورده است، اما جزو احادیث اصلی باب نیست: مَنْ خَصَّ بِالْعِلْمِ قَوْمًا دُونَ قَوْمٍ كَرَاهِيَةَ أَنْ لَا يَفْهَمُوا . وَ قَالَ عَلِيٌّ حَدِّثُوا النَّاسَ بِمَا يَعْرِفُونَ أَتُحِبُّونَ أَنْ يُكَذَّبَ اللهُ وَ رَسُولُهُ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللهِ بْنُ مُوسَى عَنْ مَعْرُوفِ بْنِ خَرَّبُوذٍ عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ عَنْ عَلِيٍّ بِذَلِكَ.

۳. برای نمونه، ولید بن جمیع در مصنف عبدالرزاق ج ۷، ص ۴۰۷ و مصنف ابن ابی شیبه در موارد متعدد از ابوطفیل روایت نقل کرده است.

۴. حامد خانی، مشیخه ابان بن تغلب در طبقه تابعین و صحابه

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

نکرده است. این پدیده از قرن‌ها قبل مورد توجه بزرگان حدیث و رجال قرار گرفته است. ذهبی در میزان الاعتدال (ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۱۴) و برخی دیگر از بزرگان حدیث عامه، به نقل نکردن وی از حضرت صادق علیه‌السلام اشاره داشته‌اند، اما به چرایی آن اشاره‌ای نکرده‌اند. بعدها ابن تیمیه، علت عدم نقل بخاری را اظهار نظر یحیی بن سعید (مزی، ۱۴۰۰، ج ۵، ص ۷۶)[1] درباره امام دانسته و در این باره ضمن مقایسه امام با محمد بن مسلم زهری (م ۱۲۴) حدیث امام را ضعیف‌تر از زهری می‌انگارد. (ابن تیمیه، ۱۴۰۶، ج ۷، ص ۵۳۳).

محمد علوی حضرمی از علمای غیرامامی، عدم نقل بخاری از امام صادق علیه‌السلام را در ناصبی بودن بخاری و دشمنی وی با اهل بیت علیهم‌السلام دیده است (العتب الجمیل علی اهل الجرح و التعدیل، باب الثانی، فی من جرحوهم من اهل البیت علیهم‌السلام.). از بین علمای شیعه نیز، میرحامد حسین هندی (عبقات الانوار)، اسد حیدر(الامام الصادق و المذاهب الاربعه)، میرزا فتح الله نمازی (القول الصراح فی البخاری و صحیحه)، حسن صدر (نهایة الدرایة فی شرح الوجیزة للبهایی) و محمد صادق نجمی (اضواء علی الصحیحین) عداوت بخاری با اهل‌بیت علیهم‌السلام را عامل عدم نقل او از امام صادق علیه‌السلام عنوان کرده‌اند. همچنین محقق زیدی، مرتضی بن زید المحطوری در مقاله «التشیع و اثره علی الجرح و التعدیل» عدم نقل را به جهات سیاسی حاکم بر شیعیان از طرف بنی‌امیه و بنی‌عباس دانسته است. محمود ابوریه محقق معاصر عامه نیز همان دلایل حدیثی را علت عدم نقل بیان کرده است. در سال‌های اخیر احمد صنوبر در مقاله‌ای مستقل به موضوع عدم نقل بخاری از امام صادق علیه‌السلام پرداخته و با نگاهی نسبتا گذرا دلایل پیش گفته را منتفی دانسته و فقیه بودن امام و عدم پرداختن جدی ایشان به حدیث را عامل عدم نقل بخاری دانسته است.[2]

۱. وَقَال صالح بْن أَحْمَدَ بْن حنبل، عن علي ابن المديني: سئل يَحْيَى بْن سَعِيد عن جعفربْن مُحَمَّد فَقَالَ: في نفسي منه شيء، قلت: فمجالد؟ قال: مجالد أحب إلي منه.

۲. نقل موارد از احمد صنوبر، اسباب عدول الامام البخاری عن التخریج للامام جعفر الصادق فی صحیحه، موتمر الانتصار للصحیحین جامعه الاردنیه ۲۰۱۰.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۲. طرح مسئله

امام صادق علیه‌السلام در قرن دوم به عنوان محدثی برجسته در جامعه اسلامی شناخته شده بودند. بزرگان حدیث و فقه دوران همچون سفیان ثوری (۱۵۹هـ‍ق یا ۱۶۰هـ‍ق)، یحیی بن سعید بن فروخ (۱۹۸هـ‍ق)، مالک بن انس (۱۷۹هـ‍ق)، ابن جریج (۱۵۰هـ‍ق)، سفیان بن عیینه (۱۹۸هـ‍ق)، حفص بن غیاث (۱۹۴ یا ۱۹۵هـ‍ق) و بسیاری دیگر از امام صادق علیه‌السلام اخذ روایت داشته‌اند. (ذهبی، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۳۶۲). اینکه امام از سلاله نبی اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بوده‌اند، در آن عصر هم برای محدثی برجسته همچون مالک بن انس و هم بعدها برای ذهبی جالب توجه بوده است.

ذهبی امام را به واسطه نسب شریفشان تا پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ستوده و ایشان را از بزرگان علمای مدینه دانسته است. (همان) ابوحاتم رازی (۳۲۲) شأن حدیث حضرت را والاتر از تفحص می‌دانسته است. (همان) ابن معین نیز در وثاقت ایشان تردید نداشته است. (مغلطای، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۲۲۷) مطابق گزارشی از خطیب، مردم مدینه بهترین اهل آن دیار را امام صادق علیه‌السلام می‌دانستند و برای دریافت حدیث به ایشان ارجاع می‌دادند. (خطیب بغدادی، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۱۶۲) شافعی که در ضابطه‌مندی حدیث عامه نقشی مهم را ایفا نموده در ضمن مناظره‌ای وثاقت حضرت را اعلام می‌دارد. (مزی، ۱۴۰۰، ج ۵، ص ۷۷).

همچنین مطابق شواهد، احادیث حضرت صادق علیه‌السلام علاوه بر حجاز در مراکز مهم حدیثی عراق از جمله کوفه و بصره شناخته شده بوده است. (کرمی، ۱۳۹۹) روایات امام صادق علیه‌السلام در کوفه نیز جایگاهی ویژه داشته است. عمرو بن ابی المقدام آن حضرت را دارای مقامی فوق العاده در حدیث کوفه می‌دانسته است. (مزی، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۲۷۹) حتی منصور دوانیقی حاکم دوران، امام را سرور عالم و بازمانده نیکان اهل بیت و مصداق آیه: ﴿ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا﴾ دانسته است. (پاکتچی، ۱۳۹۱، مدخل جعفربن محمد، دبا)

با وجود اوصاف فوق به نظر می‌رسد محدثین قرن دوم و سوم عامه، آن‌طور که باید

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

روایات حضرت را در منابع خویش منعکس نکرده‌اند که نمونه بارز آن بخاری است. وی با این که حدود نیم قرن با امام صادق علیه‌السلام فاصله زمانی داشته، اما هیچ روایتی از ایشان در صحیح خود نقل نکرده است.

برای بررسی این پدیده یعنی؛ «عدم نقل بخاری از امام صادق علیه‌السلام» ابتدا باید ببینیم آیا بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام دسترسی[1] داشته یا خیر؟! منظور ما از دسترسی، وجود طریق از بخاری به روایات حضرت صادق علیه‌السلام می‌باشد که فارغ از ضعف یا قوت آن طرق است. البته باید توجه داشت که طرق هر محدث به راویان را باید به سه بخش تقسیم نمود. طریق اول، (اعم از ضعیف یا قوی) تا راوی، طریق دوم وضعیت رجالی خود آن راوی و سوم، طریق آن راوی در آن حدیث خاص تا پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم.

این مقاله ابتدا به دنبال یافتن طرق بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام است و سپس بررسی این موضوع که آیا طرق وی به روایات حضرت برای بخاری اعتماد آور بوده است؟ چرا که عدم دسترسی وی و همچنین نبود طرقی اعتماد آور باعث می‌شود هرگونه ادعای دیگری در این باره مردود باشد. در مورد سه مرحله دسترسی نیز به مرحله اول و سوم خواهیم پرداخت و وضعیت رجالی خود راوی یعنی امام صادق علیه‌السلام را به مقاله دیگری موکول خواهیم کرد.

یکی از احتمالات در مورد عدم نقل بخاری از امام صادق علیه‌السلام، وجود راویان شیعی یا رافضی در اطراف حضرت است که بیشترین روایات را از ایشان نقل می‌کردند و روایاتشان در منابع شیعی جای می‌گرفت. همچنین بدبینی ناشی از نقل یا نسبت دادن احادیث توسط برخی از راویان بدنام به حضرت صادق علیه‌السلام نیز احتمال دیگر است. پدیده ای که در مورد محدثین و راویان مهم اتفاق می‌افتاده و برخی افراد روایاتی را به آنان نسبت می‌داده‌اند و در برخی موارد با اصطلاح «المقلوبات علی الثقات» از

۱. دسترسی و اعتماد محدث به روایات شیخ، یک موضوع است و لزوم استفاده از آن روایات موضوع دیگری است. مسئله این مقاله، اصل امکان دسترسی اعتماد آور بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام جهت نقل در صحیح است. چرا که اگر روایاتی از امام صادق علیه‌السلام با ملاک‌های شخصی بخاری جهت گزینش در دسترسش نبوده، جای سوال و نقدی نسبت به عدم نقل وی از امام صادق علیه‌السلام باقی نمی‌ماند.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

آن یاد شده است. در مورد حدیث امام صادق علیه‌السلام گزارش‌هایی در دست است که به دروغ روایاتی به ایشان نسبت داده می‌شده است. مثلاً ابن‌حبان در کتاب الثقات خود پس از یادکرد امام صادق علیه‌السلام نسبت به نقل غیرموثق برخی فرزندان حضرت از امام صادق علیه‌السلام هشدار می‌دهد و توصیه به پرهیز از آن روایات دارد. (ابن‌حبان، ۱۳۹۳، ج ۶، ص ۱۳۱). یکی از مهمترین گزارش‌ها توسط یحیی بن عبدالحمید حمانی صورت گرفته است. در این گزارش وی از شریک سوال می‌پرسد که چگونه گروه‌هایی تصور می‌کنند جعفربن محمد در حدیث ضعیف است. وی در پاسخ ضمن قبول این دیدگاه، علت را اینگونه بیان می‌دارد که راویانی روایات ضعیف و جعلی را به حضرت نسبت می‌دهند. (کشی، ۱۴۰۹، ص۳۲۱) این نقل نشان می‌دهد درباره روایت برخی افراد همچون ابوالبختری از امام صادق علیه‌السلام گزارش‌های منفی و بدبینی‌هایی وجود داشته است و مثلا یحیی بن معین، ابوالبختری را خبیثی کذاب می‌دانسته[1] که از هشام بن عروه و ثور بن یزید و امام صادق علیه‌السلام نقل حدیث می‌کرده است. (ابن‌معین، ۱۳۹۹، ج ۳، ص۱۷۵) این اتهام تا جایی بوده که چندی پس از حیات امام صادق علیه‌السلام، درباره دروغ بستن ابوالبختری به امام صادق علیه‌السلام اشعاری سروده شد. (الضبی البغدادی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۲۴۸)[2] لذا چنانکه از برخی منابع برمی‌آید در طول تاریخ نسبت به گروهی از راویان دست اول حدیث امام صادق علیه‌السلام بدبینی وجود داشته است. در این راستا قرن‌ها بعد ابن‌تیمیه علت عدم نقل بخاری از امام صادق علیه‌السلام را تردیدی می‌دانسته که بخاری نسبت به روایات حضرت داشته است. (ابن تیمیه، ۱۴۰۶، فصل ۷، ص ۵۳۳) و در نتیجه این فرض که بخاری به روایاتی اطمینان آور از امام صادق علیه‌السلام دسترسی نداشته را ایجاد کرده و لزوم بررسی این مسئله را نمایان می‌سازد. با توجه به این توضیحات می‌توان سوالات اصلی این پژوهش را اینگونه مطرح نمود:

۱. کشی در این نقل از وجود راویانی در اطراف امام صادق علیه‌السلام گزارش می‌دهد که به جعل روایات امام صادق ع می‌پرداختند و آن را نشر می‌دادند تا از این مسیر به نام و شهرت و مال دست یابند. گرچه در مصادیق آن محل تأمل است.

۲. اشعاری که با این بیت آغاز می‌شود: ویل وعول لأبي البختري... إذَا توافى الناس في المحشر

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۱ـ آیا بخاری به روایاتی از امام صادق علیه‌السلام دسترسی داشته است؟

۲ـ در صورتی که بخاری به روایاتی از امام صادق علیه‌السلام دسترسی داشته، آیا طرق دسترسی او برایش اعتماد آور بوده است تا آنها را در الجامع الصحیح خویش نقل کند؟

روش‌های احراز دسترسی یک مؤلف به روایات مشایخ حدیث

برای بررسی طرق دسترسی یک محدث به روایات راویان متقدم، به صورت عمومی چند راهکار وجود دارد که به شرح ذیل می‌باشند:

۱ـ جست و جوی نام راوی در میراث مکتوب محدث: این راهکار بهترین و مطمئن‌ترین راه تشخیص دسترسی است. در صورت اطمینان از صحت انتساب کتاب مؤلف به وی و وجود روایات راوی مورد نظر در آن کتب، شکی در دسترسی صاحب کتاب به روایات آن راوی که در کتاب مؤلف منعکس شده، باقی نمی‌ماند.

۲ـ بررسی منابع و مشایخ محدث: هر جامع حدیثی را می‌توان متأثر از دو منبع دانست. اول، برخی از منابع پیشین و دیگری مشایخ اصلی مؤلف. چنانچه محدثی در یکی از تألیفات خود از منبعی استفاده کرده باشد، می‌توان نتیجه گرفت که به احتمال زیاد به تمام روایات کتاب مذکور نیز دسترسی داشته است. حال اگر آن کتاب شامل روایاتی از یک راوی مورد نظر باشد، می‌توان با احتمال بالا ادعا کرد که آن محدث به آن روایات دسترسی داشته است. ولو این روایات را گزارش نکرده باشد. همچنین چنانچه متأثر از مشایخی بوده است، احتمالا به روایاتی که نزد آنان بوده نیز دسترسی داشته است.

۳ـ بررسی دسترسی مؤلف به روایات شاگردان اصلی راوی مورد نظر: شاگردان اصلی ـ مهم و پرکار ـ یک راوی مهمترین عامل انتقال روایات وی به نسل‌های بعدی و صاحبان کتب بوده‌اند. لذا یکی از راههای بررسی احتمال دسترسی محدث به روایات راوی مورد نظر از طریق شاگردان وی است. خصوصا اگر راوی مورد بررسی دارای روایات متعدد و به اصطلاح «مکثر در حدیث» باشد، این مسیر آسان‌تر و کارآمدتر است. گرچه در این مسیر محدودیت‌هایی وجود دارد. این محدودیت در مورد شاگردان اصلی به تفاوت مذاهب باز می‌گردد که به نظر می‌رسد در مورد روایات امام صادق علیه‌السلام نیز وجود دارد. چرا که

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

غالب روایات حضرت امام صادق علیه‌السلام از طریق روایتی نقل شده که در حدیث عامه مقبولیتی ندارند. افرادی همچون زرارة بن اعین و برادرش حمران یا محمد بن مسلم طائفی که گرچه از آنان در برخی منابع عامه یادکردهای وجود دارد، اما معمولاً در مقام نقد ایشان بوده و راویان دیگری که منتقل کننده میراث حدیثی امام صادق علیه‌السلام به منابع شیعه بوده‌اند نیز معمولاً وضعیتی مشابه داشته‌اند (ابن ابی حاتم، بی‌تا، ج ۳، ص ۶۰۴؛ عقیلی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۱۷؛ ابن‌عدی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۲۴۱؛ ذهبی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۳۸). لذا انبوهی از روایات و راویان امام صادق علیه‌السلام از موضوع بررسی ما خارج می‌شوند. (ر ک: پایان نامه تحلیل وجود راویان منتسب به تشیع در صحیح بخاری، نمکی نوقاب، حسن، ۱۳۹۵، سرتاسر).

۴ـ بررسی میزان شهرت و پذیرش روایات آن راوی در عصر و مکتب محدث: در هر عصر و مکتبی برخی از محدثین و حتی برخی از روایات شهرت بیشتری دارند و توجه ویژه‌ای به آنها می‌شود. شاید بتوان این میزان توجه و نقل در مورد روایات را با تعریفی که در علوم حدیث با عنوان «حدیث مشهور» بیان شده با رعایت دقت‌هایی (ر ک: الجدیع، ۱۴۲۴، ج۱، ص۴۵)[۱] نزدیک دانست. میزان استفاده برخی روایات تا جایی بوده که کتب تاریخ و رجال متقدم مملو ازعباراتی است که اشاره به شهرت یک حدیث دارد. گرچه این واژه از قرن سوم در منابع، مورد استفاده قرار گرفته (به عنوان نمونه ر ک: بخاری، بی‌تا، ج ۹، ص ۵۴؛ ابن‌معین، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۱۹۹) و بعدها به شکل گسترده‌ای در گزارش‌ها و تحلیل‌های حدیثی استفاده شده است. (به عنوان نمونه ر ک: ابی موسی المدینی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۴۳۵ و ۴۳۹). یکی از گزارش‌های خطیب بغدادی به صورت مصداقی و ملموسی، موضوع شهرت برخی از احادیث امام صادق علیه‌السلام را در میان محدثین عامه نشان می‌دهد. چنان که ابوایّوب سلیمان بن داود شاذکونی گوید: برای اخذ حدیث بیش از بیست و

۱. عبدالله بن یوسف پژوهشگر معاصر در کتاب خود تحریر علوم الحدیث، اصطلاح حدیث مشهور میان عموم اصولیون و محدثین و فقها را با اصطلاح حدیث مشهور نزد اهل معرفت به حدیث متفاوت دانسته و بیان می‌دارد، اولی به علت کثرت استعمال میان گروههای مذکور و دومی با تعریف تعداد راویان هر طبقه و با درجه‌ای پایین‌تر از متواتر شناخته می‌شود.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

چند بار از بصره به کوفه سفر کردم تا اینکه در مجلس حفص بن غیاث حاضر شدم و احادیث او را نوشتم، وقتی به بصره برگشتم در بنانه ابن أبی خدّویه را ملاقات کردم، وی گفت: ای سلیمان از کجا می‌آیی؟ گفتم: از کوفه. گفت: حدیث چه کسی را نوشته‌ای؟ گفتم: حدیث حفص بن غیاث را، گفت: تمام احادیث او را نوشته‌ای؟ گفتم: آری. گفت: حدیثی که درباره گوسفند قربانی حفص از جعفربن محمّد از پدرش از ابوسعید خدری روایت کرده است را هم نوشته‌ای؟ گفتم نه! گفت چشمت گریان باد! پس در کوفه چه می‌کردی؟ ابوایّوب سلیمان می‌گوید: کیف و همیان خود را نزد نرسیّین (خرما فروشان) گذاشته و به کوفه برگشتم، و مجدّدا به خانه حفص بن غیاث وارد شدم، حفص پرسید: از کجا می‌آیی؟ گفتم: از بصره، گفت: پس چرا برگشتی؟ گفتم: از ابن خدّویه چنین و چنان شنیدم. و حفص بن غیاث نیز آن حدیث را برای من روایت کرد و من برگشتم. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص ۴۸).[۱] این گزارش نشان می‌دهد که کوتاهی راوی در دریافت یکی از روایات مشهور امام صادق علیه‌السلام برای ابن ابی خدویه قابل قبول نبوده و راوی را مورد انتقاد خود قرار می‌دهد.

به نظر می‌رسد این دست از روایات مشهور در شهرها و مکاتب مختلف حدیثی وجود داشته و با سکونت یک محدث در مراکز حدیثی یا سفر به آنجا به راحتی آن روایات را در محافل و مجالس حدیثی می‌شنیده است. این مواجهه همان دسترسی به طرق روایات یک شیخ حدیثی است که احتمالا سال‌ها قبل از دنیا رفته است.

بنابر روش‌های چهارگانه فوق برای رسیدن به هدف این پژوهش، لازم است ابتدا کتب محمد بن اسماعیل بخاری را بررسی کنیم و ببینیم آیا روایتی از امام صادق علیه‌السلام در آنها وجود دارد یا خیر؟ و چنانچه پاسخ مثبت بود در گام دوم بررسی کنیم آیا این روایات با شاخص‌های بخاری می‌توانسته‌اند در صحیح بخاری گزارش شوند؟ در مقابل اگر در دیگر کتب بخاری بجز صحیح، روایاتی از امام صادق علیه‌السلام نقل نشده باشد احتمال عدم دسترسی وی به این روایات جهت نقل در کتاب صحیح، تقویت خواهد شد.

۱. با تشکر از آقای محمد قندهاری برای ارائه این گزارش و فیش‌هایی دیگر.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

راه دیگر برای بررسی مسئله دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام، مراجعه به مشایخ بخاری است. زیرا این مشایخ عموماً در صحیح بخاری نقش پررنگی داشته‌اند و این نشانگر ارتباط جدی حدیثی بخاری با آنان بوده است. تا جایی که کمی پس از دوران حیات بخاری، اغلب آنان به عنوان «شیخ بخاری» شناخته می‌شدند. چنانچه اصطلاح مشایخ بخاری در کتب علوم یا شروح حدیثی که در قرون بعد از وی به بررسی احادیث و اساتیدش پرداخته‌اند به کار رفته است.

از جمله در مورد عثمان بن ابی شیبه (ابن‌اثیر، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ص ۶۹۹) و یا عبدالله بن زبیر معروف به حمیدی (بدر الدین العینی، عمدة القاری، ج ۲، ص ۱۱) که بخاری؛ صحیح خود را با روایتی از او آغاز نموده و روایات بسیاری از وی نقل کرده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱)؛ بخاری دارای مشایخی دیگر بوده که در کتب علم الحدیث به آنها اشاره (الصدیقی، ۱۴۱۵، ج ۱۰، ص ۳۰۲؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۳۰۲) و طبقه‌بندی شده‌اند. (اسحاق الحوینی الاثری حجازی، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۱۱). همچنین (ر ک مباحثات غیب غلامی درباره صحیح بخاری ۱۳۹۳).

برای استفاده از راه سوم؛ یعنی دسترسی بخاری به روایات شاگردان اصلی امام صادق علیه‌السلام باید دید آیا بخاری با شاگردان اصلی و شاخص حضرت مراوده حدیثی داشته یا خیر و این رابطه حدیثی تا چه میزان بوده است؟ راهکار پایانی، بررسی روایاتی است که در عصر بخاری شهرت داشته‌اند. یعنی روایاتی که در کتب حدیثی قابل توجه آن دوران گزارش شده‌اند یا قرائن دیگری بر شهرت آن در بلاد و مکاتبی که بخاری با ایشان مراوده حدیثی داشته وجود دارد.

با توجه به تمامی موارد پیش گفته ابتدا در کتب بخاری غیر از صحیح، به جستجوی روایاتی از امام صادق علیه‌السلام می‌پردازیم که می‌تواند نشانگر دسترسی قطعی بخاری به این روایات باشد. در قدم بعدی به روایات و طرق امام صادق علیه‌السلام در برخی از مصادری که برای بخاری اهمیت داشته و از آنها و یا مؤلفین آنها نقل گسترده‌ای داشته خواهیم پرداخت. سپس گزارش‌های بخاری درباره برخی از راویان حدیث امام صادق علیه‌السلام را بررسی می‌کنیم

سال نوزدهم، شمارهٔ ۷۴، بهار ۱۴۰۱

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

تا به میزان آشنایی وی با برخی راویان حدیث امام پی ببریم و در پایان به گزارشی مختصر از روایات مشهور امام صادق علیه‌السلام در قرن دوم و سوم خواهیم پرداخت. روایاتی که بعید است از دید بخاری پنهان مانده باشند.

روایات امام صادق علیه‌السلام در کتب بخاری

بخاری در کتابهای خود ـغیر از صحیحـ روایاتی را از امام صادق علیه‌السلام گزارش کرده است که در ادامه با اشاره به این روایات به مقایسه اسناد و راویان آن با اسناد راویان مورد استفاده در صحیح بخاری می‌پردازیم.

ادب المفرد

بخاری در کتاب ادب المفرد دو روایت از امام صادق علیه‌السلام نقل کرده است. یکی از این روایات، گزارشی مشهور از روش غسل پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است. (بخاری، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۳۳۳) روایتی مسند که در بسیاری از منابع قرن دوم و سوم عامه گزارش شده است. (شافعی، بی‌تا، ج۱، ص ۶۵؛ ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۳۰؛ حمیدی، بی‌تا، ج۲، ص ۴۳۲؛ ابن ابی شیبه، ۱۴۲۷، ج۱، ص ۶۵) لازم به ذکر است که این روایت در صحیح بخاری با سندی دیگر بدون حضور امام صادق علیه‌السلام گزارش شده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج۱، ص ۵۹) سند این روایت یعنی؛ موسی بن اسماعیل از وهیب بجز بخش اتصال به امام صادق علیه‌السلام)، در زمره اسناد استفاده شده در صحیح بخاری است. (همان، ج ۱، ص ۲۸ و ۴۸ و ۱۳۶ و ج ۲ ص ۴۳). دومین روایت که به صورت مسند از امام صادق علیه‌السلام گزارش شده درباره حضور پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در بازار و توصیه‌ای به مردم است. (بخاری، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۳۳۴). در این روایت نیز بخاری از این سند یعنی عبدالعزیز بن عبدالله از دراوردی در صحیح استفاده ننموده است گرچه هر دو نفر در اسناد صحیح بخاری حضور دارند (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۲۷، ج ۶، ص ۳۴۶) البته به گزارش مزی، بخاری از دراوردی به صورت مقرون نقل کرده است. (مزی، ۱۴۰۰، ج ۱۸، ص ۱۸۷)

خلق افعال العباد

روایتی که بخاری از امام صادق علیه‌السلام در کتاب دیگرش به نام خلق افعال العباد نقل

سال نوزدهم، شمارهٔ ۷۴، بهار ۱۴۰۱

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

می‌کند، درباره موضوع اختلافی و دامنه دار خلق کلام الله است. دیدگاهی خاص از بخاری که باعث اختلاف او با استادش ذهلی شد و نهایتا منجربه تحریم وی و ترک (یا اخراج وی از) نیشابور شد. (پاکتچی، ۱۳۹۱، دبا ج ۱۱، مدخل بخاری، ابوعبدالله) بخاری این روایت، را هم به صورت مرسل و هم به صورت مسند گزارش کرده است. (بخاری، ۱۴۰۷، خلق افعال العباد، ج۱، ص ۳۰ و ۴۴) بخاری این روایت را بدون سند در صحیح آورده است.

تاریخ الصغیر

بخاری در این کتاب روایت حج امام صادق علیه‌السلام از پدرشان را نقل نموده که از دو جهت قابل توجه است. اولاً روایت مذکور از جابربن عبدالله به تفصیل یا اجمال در بین محدثین آن عصر از شهرت و جایگاه بی‌بدیلی برخوردار بوده و کمتر محدثی است که در باب حج از آن بهره نجسته باشد. (حمیدی، بی‌تا، ج۲، ص ۳۴۳ و۳۴۴ و۳۵۰؛ ابن ابی شیبه، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۳۸۱ و ۳۹۸ و ۴۰۴ و۴۳۰؛ دارمی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۱۶۷؛ مسلم، ۱۳۳۴، ج ۲، ص ۸۹۲؛ ابی داود، ۱۴۳۰، ج۲، ص ۱۸۲؛ ترمذی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۱۷۱) ثانیاً سند بخاری تا امام صادق علیه‌السلام در این روایت یعنی عبدالله بن مسلمه از سلیمان، در صحیح بخاری تکرار شده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۳۱)[1]

دومین روایت بخاری از امام صادق علیه‌السلام در کتاب تاریخ الصغیر نیز گرچه نبوی نیست اما قابل توجه است. این روایت درباره سن امیرالمومنین علی علیه‌السلام در هنگام شهادت است. (بخاری، بی‌تا، ج۱، ص ۱۰۰) سند این روایت یعنی؛ عبدالله بن محمد از سفیان بن عیینه از اسناد پرتکرار در صحیح بخاری است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۳ و ۱۱۵ و ۱۳۳ و ۱۶۲ و ج ۴ ص ۵۵ و ۶۰ و موارد دیگر).

۱. قابل ذکر است سند این روایت به این شکل ذکر شده است: حدثنا عبدالله بن مسلمه حدثنا سلیمان قال اخبرنی یزید بن خصیفه، عدم اشاره به نام پدر سلیمان باعث ایجاد تردید است که عبدالله بن مسلمه از کدام استاد خود نقل نموده؟ از سلیمان بن هلال که در تاریخ الصغیر در سند روایت امام صادق علیه‌السلام حاضر است یا سلیمان بن مغیره که دیگر شیخ او بوده است؟ اشاره به مشایخ این دو سلیمان نشان می‌دهد سلیمانِ روایت مذکور در صحیح بخاری، همان سلیمان بن هلال است. چرا که فقط او از یزید بن خصیفه نقل حدیث کرده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

روایت سوم درباره فاصله بین میلاد امام حسن و امام حسین علیهما‌السلام است که توسط سلیمان بن سعید از حفص نقل شده است. (بخاری، بی‌تا، ج۱، ص ۱۲۷) سندی که در صحیح بخاری موجود نیست، گرچه هردو نفر از راویان صحیح بخاری هستند.

چهارمین نقل گرچه روایت نبوی نیست و درباره عملکرد مروان نقل شده است، اما اهمیتش از این جهت است که سند آن تا امام صادق علیه‌السلام یعنی حدثنا خالد بن مخلد حدثنا سلیمان، از اسناد پرتکرار در صحیح بخاری است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۱ و ۵۳ و ۵۴ و ۱۴۳ و ج ۲، ص ۱۶۴ و موارد دیگر)

نقل پنجم نیز از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله نیست و سند مذکور نیز در بخاری وجود ندارد، اما دو واسطه تا امام صادق علیه‌السلام یعنی؛ ابراهیم بن حمزه و انس بن عیاض از راویان پرتکرار در صحیح بخاری هستند. (همان، جزا، ص ۱۹ و ۱۱۲ و موارد دیگر در مورد ابراهیم و ج ۱ ص ۴۱، ۱۰۴، ۱۱۴ و موارد دیگر در مورد انس)

تاریخ الاوسط

بخاری در راستای روش خود در این کتاب، به سال شهادت امیرالمومنین علی علیه‌السلام (بخاری، ۱۹۷۷، ج ۱، ص ۷۵) و امام باقر علیه‌السلام (همان، ج ۱، ص ۲۷۴) از قول امام صادق علیه‌السلام اشاره نموده است. روایت اول همان‌طور که پیشتر اشاره شد در تاریخ الصغیر هم گزارش شده است. سند هردو روایت همان سند تاریخ الصغیر و سند پرتکرار صحیح بخاری یعنی عبدالله از سفیان است.

تاریخ الکبیر

با توجه به روش کار بخاری در این کتاب، وی به برخی راویان حدیث از امام صادق علیه‌السلام اشاره نموده که در ادامه به آن خواهیم پرداخت. اما اولین روایت، تکرار روایت تاریخ الصغیر درباره فاصله میلاد حسنین علیهما‌السلام با همان سند است. (بخاری، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۷۶) نقل بعدی که غیر نبوی است، درباره سن امام حسین علیه‌السلام به هنگام شهادت و با همان سند پرتکرار عبدالله از سفیان است. (همان، ج ۲، ص ۳۸۱)

روایت سوم درباره دین و ادای آن از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به صورت مسند است و بخاری آن

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

را از شیخ خود حمیدی نقل کرده است. (همان، ج ۳، ص ۴۷۶) گرچه سند حمیدی به امام صادق علیه‌السلام یعنی ابن ابی الفدیک از سعید در صحیح وجود ندارد. روایت دیگر، همان روایت گزارش شده در کتاب خلق افعال العباد و با همان سند است. (همان، ج ۷، ص ۴۰۰)

این گزارش‌ها نشان می‌دهد که بخاری قطعا تعدادی از روایات امام صادق علیه‌السلام را در دست داشته است و در کتابهایش بجز صحیح، از آنها بهره جسته است.

وجود طرق به امام صادق علیه‌السلام در بین مصادر صحیح بخاری و مشایخ وی

مانند دیگر محدثین، بخاری برای نگارش صحیح خود مصادری داشته که به نقل گسترده از آنها پرداخته است. وجود این مصادر و روایاتشان نزد بخاری نیز طبیعی و مورد انتظار است. در مصادر بخاری طرقی به امام صادق علیه‌السلام موجود است که برخی از آنها مسند و برخی مرسل هستند که در ذیل می‌آوریم؛

مسند اسحاق بن راهویه

مسند اسحاق بن ابراهیم بن مخلد معروف به ابن راهویه (م ۲۳۸) بی‌تردید یکی از مصادر بخاری است. بخاری روایات متعددی از وی نقل کرده تا جایی که اگر در صحیح، اسحاق را به شکل مطلق به کار ببرد منظور همان اسحاق بن راهویه است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۷۵ و ۷۷ و ج ۲، ص ۷۴۳) اسحاق بن راهویه در مسندش چهار روایت از حاتم بن اسماعیل مدنی (کوفی) از امام صادق علیه‌السلام نقل کرده است که دوتا از آن روایات مسند هستند. (اسحاق بن راهویه، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۹۵ و ج ۵ ص ۳) و دو روایت دیگر مرسل هستند که از امام باقر علیه‌السلام به ام سلمه ارسال دارد. (همان، ج ۴، ص ۱۱۷ و ۱۷۴) [۱] باید توجه داشت که حاتم یکی از راویان تقریباً پرتکرار در صحیح بخاری است. (همان، ج۱، ص ۸۱ و ج ۲، ص ۶۵۸ و ۸۷۹ و ج ۳، ص ۱۰۶۲ و ۱۰۸۶ و روایات دیگر)

۱. قابل توجه است بسیاری از روایات گزارش شده در صحیح بخاری ارسال دارند که محدثان عامه آن روایات را از شواهد یا متابعات دانسته‌اند.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

همچنین اسحاق در مسند خود، از قبیصه از سفیان از امام صادق علیه‌السلام از امام باقر علیه‌السلام روایتی مرسل دیگر نیز نقل نموده است. (اسحاق بن راهویه، ۱۴۱۲، ج ۵، ص ۱۵۵) سند این روایت تا قبل از امام صادق علیه‌السلام از اسناد پرتکرار صحیح بخاری است. (ج ۱، ص ۱۶ و ۶۷ و ۸۲ و موارد دیگر)

و آخرین مورد، روایت یحیی بن آدم از حفص بن غیاث از امام صادق علیه‌السلام به صورت مسند است (اسحاق بن راهویه، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۹۹) این روایت درباره غذا خوردن رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله و قضایایی پس از آن است. هر چند سندی به این شکل در صحیح بخاری وجود ندارد اما یحیی بن آدم و حفص بن غیاث از روات بخاری هستند.

مسند حمیدی

از جمله روایاتی که نزد بخاری وجود داشته و وی به آنها اشراف داشته، روایات عبدالله بن زبیر حمیدی (م ۲۱۹) است. به‌طوری که مسند وی یکی از مهمترین مصادر بخاری می‌باشد. حمیدی شش روایت مسند از امام صادق علیه‌السلام نقل کرده است که تمامی آنها از طریق سفیان از امام و اغلب در موضوع حج بوده است[1]. این روایات از امام باقر علیه‌السلام از جابر نقل شده است. (حمیدی، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۹۹ و ج ۴، ص ۲ و ۳ و ۴ و ۲۳ و ۲۴) بخاری یکی از روایات امام صادق علیه‌السلام از طریق حمیدی را در کتاب تاریخ کبیر خود نقل کرده است. (بخاری، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۷۵)

جالب توجه است همان‌طور که اشاره شد بخاری این روایت و سند مشهور را از امام صادق علیه‌السلام با طریقی شناخته شده در صحیح، یعنی موسی از وهیب در کتاب دیگر خود، ادب المفرد نقل کرده است (بخاری، ۱۴۰۹، ج ۳، ص۴۳۲). اما در صحیح، سند روایت خود در ادب المفرد و روایت شیخ خود حمیدی و برخی اقرانش را کنار گذاشته و از سند دیگری استفاده کرده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۰۱)

۱. این که روایات حج امام صادق علیه‌السلام از پدرشان از جابر یک متن بوده یا به همین شکل مجزّا روایت شده بحث مجزّایی می‌طلبد، اما به هر روی محدثین بارها به صورت مجزی نقل کرده‌اند.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

در مجموع می‌توان اطمینان داشت، بخاری از طریق این دو شیخ و مصدر مهم خود به حدیث امام صادق علیه‌السلام دسترسی داشته است.

مصنف ابن ابی‌شیبه

بخاری از مصنف عبدالله بن محمد بن ابی‌شیبه مکنی به ابوبکر (م ۲۳۴ یا ۲۳۵) روایاتی گزارش کرده است.[۱] وی صد و نود و دو روایت از امام صادق در مصنفش گزارش نموده که در انواع موقوف (ابن‌صلاح، ۱۴۰۶، ص ۴۶)[۲]، مرفوع، مرسل و مسند هستند که طبعا این تعداد از روایات مجموعه بزرگی را در اختیار بخاری قرار داده است. روایات مسند ابن ابی‌شیبه، از طریق حاتم (ج ۱۹، ص ۵۸۳ و ج ۱۵، ص ۴۸۹ و ص ۳۲۱ و ج ۸، ص ۷۹۹ و ص ۷۷۲ و ص۷۵۰ و ص۶۸۷ و ص ۶۷۴ و...) و محمد بن میمون زعفرانی (ج ۱۳، ص ۲۲۹) و حفص بن غیاث (ج ۸، ص۷۷۶ و ص ۳۶۶ و ص۲۱۰ و ج۱، ص۴۵۹) و خالد بن مخلد از مالک بن انس (ج ۸، ص ۵۷۵) و خالد بن مخلد از سلیمان بن بلال (ج۵، ص۶۳) و یحیی بن آدم از حسن بن عیاش (ج۴، ص۶۲) بوده‌اند.

دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام

بنابراین حاصل این گزارشات حاکی از آن است که بخاری به مصادری دسترسی داشته که همهٔ آنها به صورت مسند و یا مرسل به امام صادق علیه‌السلام طریقی داشته است. لذا دومین قدم یعنی دسترسی بخاری به مصادر مهمی که در آنها طرقی به امام صادق علیه‌السلام بوده است مورد تأئید می‌باشد اما با این وجود بخاری از آوردن روایتی با امام صادق علیه‌السلام در صحیح خودداری کرده است.

---

۱. گرچه با وجود نام بردن بخاری از ابن ابی شیبه در ابتدای سند و طریق یکسان و اشتراک اکثر الفاظ متن روایات، تفاوت‌های قابل توجهی هم در آنها وجود دارد. به عنوان نمونه در تفاوت سندی: بخاری، ۱۴۰۷، ج۲، ص ۶۵؛ ابن ابی شیبه، ۱۴۲۷، ح ۴۸۴۵ و در متن: بخاری، ۱۴۰۷،ج۴، ص ۸۱؛ ابن ابی شیبه، ۱۴۲۷، ح ۳۵۸۹۳.

۲. حدیثی که انتهای سلسله سند آن به صحابی پیامبر برسد. (ابن صلاح، ۱۴۰۶، ص ۴۶).

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

راویان حدیث امام صادق علیه‌السلام که برای بخاری شناخته شده بودند

از گزارش‌های تاریخی و تألیفات بخاری برمی‌آید که وی از سطح بالایی از آگاهی نسبت به رجال حدیث و خصوصیات آنان برخوردار بوده است. او دست کم برخی از راویان احادیث امام صادق علیه‌السلام را به خوبی می‌شناخته و اغلب به روایات آنان دسترسی و حتی اشراف داشته است که در ادامه به اثبات این مدعا از راههای مختلف می‌پردازیم؛

۱. معرفی برخی از سرآمدان حدیث از شاگردان امام صادق علیه‌السلام توسط بخاری

بخاری ذیل ترجمه امام صادق علیه‌السلام در تاریخ کبیرش، به سه راوی از امام صادق علیه‌السلام اشاره نموده است. (بخاری، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۹۸) و بدین ترتیب از آگاهی خود به این طرق حدیث خبر داده است. این افراد مالک بن انس و سفیان ثوری و شعبه هستند که از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین حدیثیان عامه در آن دوران بوده‌اند و جزء مهم‌ترین راویان احادیث صحیح بخاری هستند. جای این ابهام باقی است که چرا بخاری از راویانی همچون حاتم بن اسماعیل یا یحیی بن سعید یا حفص بن غیاث که نقل‌های زیادی از امام صادق علیه‌السلام داشته‌اند یادنکرده است. امّا بیشترین ابهام ذکرنام شعبه است که روایاتش از امام صادق علیه‌السلام در منابع حدیثی انگشت شمار است.

به هر حال، بخاری به واسطه‌های مختلفی به این سه راوی برجسته دسترسی داشته و طرق آنها را به خوبی می‌شناخته است. این را می‌توان در اسناد صحیح بخاری و دیگر کتب وی پیگیری نمود. همان‌گونه که پیشتر اشاره شد وی اولین روایتش در صحیح را از حمیدی از سفیان نقل می‌کند. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳)

در این بین سفیان ثوری به عنوان یکی از مشایخ بخاری، از امام صادق علیه‌السلام روایات متعددی نقل کرده است. محدثین قرن دوم و سوم روایات متعددی را از طریق سفیان از امام صادق علیه‌السلام گزارش کرده‌اند. واسطه‌های این محدثین به سفیان اغلب با واسطه‌های بخاری به سفیان یکی هستند. یکی از این افراد وکیع است که بخاری روایات متعددی از وی از سفیان نقل نموده است. (ج ۱ ص ۳۳ و ج ۲ ص ۶۳ و ۷۴)

به عنوان نمونه ابن ابی شیبه از طریق وکیع از سفیان از حضرت صادق علیه‌السلام یازده

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

بار روایت کرده است. (ابن‌ابی‌شیبه، ۱۴۲۷، ج ۸، ص ۱۲۶و۳۵۲، ج ۹، ص ۴۴۰ و...) کتبی که تقریباً با صحیح بخاری هم عصر هستند نیز از وکیع از سفیان از امام صادق علیه‌السلام از پدرشان از جابر از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله خطبه‌ای را نقل کرده‌اند. (ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰، ح ۲۰۸؛ احمد بن حنبل، ۱۴۳۱، ح ۱۴۵۶۶) همچنین توسط ابن ماجه روایت دیگری از همین طریق نقل شده است. (ابن ماجه، بی‌تا، ح ۲۴۱۶) مسلم نیز به واسطه ابوبکر بن ابی شیبه از وکیع از سفیان از امام صادق علیه‌السلام روایت کرده است. (النیسابوری القشیری، ۱۳۳۴، ج ۳، ص ۱۱)

محمد بن کثیر راوی پرتکرار دیگری در صحیح بخاری است که روایت زیادی از سفیان در این کتاب از وی نقل شده است. (ج ۱ ص ۳۰ و ۱۶۳ و ج ۲ ص ۴ و ۳۰ و ۴۹ و ۶۵ و ۸۹ و ۱۴۹ و ۱۶۵ و ۱۷۰ و ۱۷۲ و ۱۷۷ و...)؛ ابی داود نیز از همین طریق از امام صادق علیه‌السلام از پدرشان از جابر از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله روایت کرده است. (سجستانی، ۱۴۳۰، ح ۲۹۵۴)؛ راوی بعدی عبدالله بن ولید است که در بخاری روایاتش از سفیان ثوری نقل شده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۷۷ و ج ۳ ص ۸۶ و ۸۷ و ج ۴ ص ۳۲)؛ احمد با همین طریق روایتی مسند به واسطه امام صادق علیه‌السلام نقل کرده است. (ح ۱۴۲۱۹)

عبدالرزاق صنعانی (م ۲۱۰) که به نظر می‌رسد روایات را مستقیم به بخاری القاء نکرده نیز پانزده روایات از سفیان در صحیح بخاری دارد. (بخاری، ۱۴۰۷، ح ۵۲۱۴ و با واسطه ح ۷۱۸۳) وی در مصنف خویش هفتاد روایت از حضرت صادق علیه‌السلام گزارش کرده که پانزده مورد آنها از طریق سفیان[1] است. از اینها سیزده مورد بدون واسطه (صنعانی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۰۷و۵۳۲، ج ۳، ص ۱۸۰ و...) و دو مورد به واسطه ابن جریج است. از جمله روایتی از سفیان از حضرت صادق علیه‌السلام از پدرشان از ابی رافع از امیرالمومنین علی علیه‌السلام از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله. (همان، ح ۵۲۳۲) همچنین یکی از راویان پرتکرار حدیث سفیان

۱. مبنای هرگونه شمارش روایات در این مقاله، نرم افزار جامع خادم الحرمین الشریفین است که منبع مناسبی برای دسترسی به روایات راویان در، سی منبع مهم و مشهور حدیثی عامه در قرون دوم تا چهارم است. (سه منبع نیز مربوط به قرن‌های بعدی می‌باشد که تعداد ارائه شده در این مقاله با کسر روایات این سه منبع است.)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

در صحیح بخاری، قبیصه بن عقبه است. (ج ۱ ص ۱۶ و ۶۷ و ۸۲ و ۱۰۶ و ۱۶۲) این طریق به امام صادق علیه‌السلام با روایت مسند وجود داشته است. (الزهد، هناد بن السری، م ۲۴۳، ح ۳۲۴)

۲. شاگردان امام صادق علیه‌السلام در صحیح بخاری

در بین راویان حدیث امام صادق علیه‌السلام که مورد اقبال کتب حدیثی عامه قرار گرفته‌اند افرادی هستند که تعداد قابل توجهی روایت در صحیح بخاری از آنها نقل شده است. می‌توان احتمال داد که بخاری به حدیث و احوال حدیثی آنها آشنایی بیشتری داشته و به روایات بیشتری از ایشان دسترسی داشته است. اسامی این راویان به این شرح است:

۱ـ سفیان بن سعید بن مسروق (م ۱۵۹ یا ۱۶۰ یا ۱۶۱هـ‌ق) که در قسمت قبل توضیح داده شد.

۲ـ سلیمان بن بلال قرشی (م ۱۷۲ یا ۱۷۷هـ‌ق) که راوی پرکاری بوده و برمبنای شمارش این پژوهش، منابع قرن دوم تا چهارم عامه، که از طریق وی سی و یک روایت از امام صادق علیه‌السلام گزارش کرده‌اند. طریق عبدالله بن مسلمه قعنب (م ۲۲۰) از سلیمان از حضرت صادق علیه‌السلام مشهور و مورد استفاده محدثینی از جمله مسلم نیشابوری در صحیح (النیسابوری القشیری، ۱۳۳۴، ج ۳، ص ۱۱و۱۵و۳۶ و ج ۵، ص ۱۹۷)، ابن حبان در صحیح (ابن‌حبان، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۴۳۴) و ابی داود در سنن (ابن داوود سجستانی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۷۴ و ۴۳۷ و ج ۲، ص ۱۳۱) بوده است. از سلیمان بن بلال در صحیح بخاری صد و هفت روایت نقل شده است. (به عنوان نمونه: بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۲ و ۴۶ و ۲۵۰ و ۳۰۳ و...)

۳ـ حاتم بن اسماعیل (م ۱۸۶هـ‌ق) که برمبنای منابع نرم افزار منتخب ما، صد و هفتاد و نه روایت از امام صادق علیه‌السلام در منابع قرون دوم تا چهارم از طریق وی گزارش شده است. هم عصران بخاری به طریق حاتم از حضرت صادق علیه‌السلام توجه داشته‌اند به شکلی که مسلم (النیسابوری القشیری، ۱۳۳۴، ج ۲، ص ۴۹ و ج ۳، ص ۱۵و ج ۴، ص ۳۸و ج ۵، ص ۱۹۷) و ابن ماجه (ابن‌ماجه، بی‌تا، ج ۱، ص

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۳۱۰ و ج ۲، ص ۲۰۷ و ج ۴، ص ۱۸۸ و ص ۲۵۷) و ترمذی (ترمذی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۵۲۴ و ج ۳، ص ۲۱۵ و ص ۳۵۳) و دارمی (دارمی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۱۵۷ و ص ۱۱۷۳) و ابی داوود (ابن داوود سجستانی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص۱۲۲ و ج ۴، ص ۵۵) و عبد بن حمید (عبد بن حمید، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۳۴۰) در ابواب مختلف صلاة، طهارة، جهاد، حج و سیرة الرسول از این طریق بهره جسته‌اند. ابن ابی شیبه نیز روایات متعددی از جمله روایت مشهور حج را از این طریق گزارش نموده که در بخش مشایخ بخاری به آن پرداخته شد. بسیاری از محدثین متقدم دیگر از جمله عبد بن حمید، نسایی، ابن خزیمه و فاکهی (م ۲۷۵هـ ق) نیز روایت حج حضرت صادق علیه‌السلام را از طریق وی گزارش نموده‌اند. (فاکهی، ۱۴۱۴، ح ۲۵۶۷، نسایی، ۱۴۲۱، ح۱۵۱۳؛ ابن خزیمه، ۱۳۹۰، ح ۲۶۷۲؛ عبد بن حمید، ۱۴۰۸، ح ۱۱۴۲)؛ بخاری از طریق آن، یعنی عبدالرحمن بن یونس از حاتم بن اسماعیل در صحیحش بارها استفاده کرده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۸۱ و ج ۲، ص ۶۵۸).

روایت دیگر وی از حضرت صادق علیه‌السلام درباره احکام یتیم است که مورد توجه منابعی با موضوعات فقهی نیز قرار گرفته است (ابن زنجویه، ۱۴۰۶، ح ۹۷۸؛ محمد بن ادریس، ۱۴۱۰، ح ۲۱۱۰؛ مروزی، ۱۴۲۲، ح ۱۳۵) ترمذی (م ۲۴۱هـ ق) این روایت را به سند قتیبه از حاتم بن اسماعیل نقل کرده است. (ترمذی، ۱۴۱۹، ح ۱۴۷۵) سندی که مورد استفاده بخاری در صحیح بوده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۰۸۶ و ج ۴ ص ۱۵۳۷ و ج ۵ ص ۲۲۷۷) روایت مسند دیگر از سلسله روایت‌های حج امام صادق علیه‌السلام، که بواسطه عبدالرحمن بن یونس از حاتم از امام صادق علیه‌السلام گزارش شده، خطبه‌ای از رسول خدا در روز عرفه است (فاکهی، ۱۴۱۴، ح ۱۸۲۲، ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰، الدیات، ح ۹)، اینها تعدادی از روایات نسبتاً زیاد حاتم بن اسماعیل از امام صادق علیه‌السلام بود که اغلب مسند بوده است و مورد توجه منابع مختلف قرن سوم عامه قرار گرفته است و بعضی از اسناد آن عیناً در صحیح بخاری استفاده شده است.

۴ـ عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج مکی (م ۱۵۰هـ ق) که البته بیشتر به فقهش شناخته شده، اما محدثی پرکار هم بوده است. (به عنوان نمونه: ابوولید الازرقی،

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

اخبار مکه، ح ۶۹۵؛ احمد بن حنبل، ۱۴۱۳، ح ۲۲۳۳۱) در منابع مورد نظر نرم افزار ما پنجاه و پنج روایت از طریق وی از حضرت صادق علیه‌السلام گزارش شده است.

۵ـ حفص بن غیاث نخعی (م ۱۹۴هـ‌ق) که اکثر منابع حدیثی در دسترس، این طریق به امام صادق علیه‌السلام را به رسمیت شناخته و از این طریق یکصد و دو روایت گزارش نموده است. از جمله مسلم (النیسابوری القشیری، ۱۳۳۴، ج ۴، ص ۴۳) و ابن داوود (ابن داوود سجستانی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۱۳۱و ۱۳۸ و ج ۳، ص ۵۲) و ترمذی (ترمذی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۱۶۲) و ابن‌خزیمه (ابن خزیمه، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۴۳۲ و ۴۶۰ و ۴۷۴) و نسایی (نسایی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶۰۶ و ۸۶۱ و ج ۴، ص ۱۸۷ و ۳۴۶) و ابن حبان (ابن‌حبان، ۱۳۹۳، ج ۱۳، ص ۲۲۳)

۶ـ یحیی بن سعید قطان البصری (م ۱۹۸هـ‌ق) براساس نرم افزار در دسترس ما در منابع قرن دوم تا چهارم، پنجاه و هفت روایت از این طریق نقل شده است. ابن ابی شیبه (ابن ابی‌شیبه، ۱۴۲۷، ج ۷، ص ۱۲۴ و ج ۸، ص ۶۰۱ و ج ۱۲، ص ۳۲۶ و ج ۲۰، ص ۵۶۸)، احمد بن حنبل (احمد بن حنبل، ۱۴۳۱، ج ۲، ص ۱۹۹۸، ج ۶، ص ۳۰۵۰ و ۳۰۵۲ و ج ۱۲، ص ۶۳۹۱) ابن جارود (المنتقی، ج ۱، ص ۱۷۸)، ابن خزیمه (ابن خزیمه،۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۶۵ و ۳۴۵، ج ۳، ص ۳۰۵ و ج ۴، ص ۲۹۶ و ۳۶۸ و ۳۹۶ و ۳۹۹ و ۴۳۴ و ۴۶۰ و ۴۸۲ و ۵۰۴)، نسایی (نسایی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶۰ و ۸۰ و ۱۰۶ و ۲۷۹ و ۵۴۱ و ۵۴۷ و ۵۴۸ و ۵۸۷ و ۵۸۸ و ۵۹۰ و ۵۹۶ و ۶۰۱؛ نسایی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۱۴۷ و ۱۸۲، ج ۲، ص ۸۴ و ۲۸۷، ج ۴، ص ۳۸ و ۴۹ و ۵۱ و ۱۳۹ و ۱۴۰ و ۱۴۵ و ۱۵۸ و ۱۷۳ و ۲۰۲ و ۲۰۶)، ابی داود (ابی داود، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۹۸ و ج ۴، ص ۵۵ و ۱۳۱) و ابی یعلی (ابی یعلی، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۲۶ و ۹۳ و ۲۰۸ و ج ۱۲، ص ۱۱۹) در ابواب مختلف فقهی از جمله حج و مناسک، جمعه، طهارة، وضوء، مساجد و سهو نقل روایت کرده‌اند. بسیاری از طرق این محدثین خصوصا ابن خزیمه طرق مسند تا امام صادق علیه‌السلام و از ایشان تا جابر از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بوده است. یکی از طرق ابن خزیمه، محمد بن بشار از یحیی بن سعید است که از طرق بسیار پرتکرار در منابع حدیثی متقدم عامه بوده و بخاری در صحیح چهارده روایت

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

از این طریق گزارش نموده است. ابن خزیمه روایت "ثلاث غرف" را با همین طریق نقل کرده است. (ابن‌خزیمه، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۳۴۵) این همان روایتی است که بخاری متن آن را با سند دیگری در صحیح گزارش نموده است و در این پژوهش به آن پرداختیم.

۷ـ عبد العزیز بن محمد درآوردی المدنی (م ۱۸۲هـ‌ق) از وی بیست و سه روایت در منابع نرم افزار ما از حضرت صادق علیه‌السلام گزارش شده است. (شافعی، بی‌تا، ح ۹۴۸؛ شافعی، ۱۴۱۰، ح ۲۲۱؛ ترمذی، ۱۴۱۹، ح ۷۱۰؛ بخاری، ۱۴۰۹، ح ۹۶۲)؛ یکی از روایات پرتکرارش در منابع قرن سوم عامه درباره سفر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به مکه در ماه رمضان عام الفتح است. (النیسابوری القشیری، ۱۳۳۴، ح ۱۸۸۵؛ شافعی، بی‌تا، ح ۴۵۲)؛ این درحالی است که روایت مذکور توسط مسلم با سند محمد مثنی از عبدالوهاب از امام صادق علیه‌السلام نقل شده است، طریقی که مورد استفاده بخاری در صحیح نیز بوده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۴ و ۲۲۵ و ۴۳۷)

نکته قابل توجه این که تمامی راویان فوق به روایات حج امام صادق علیه‌السلام پرداخته‌اند و موضوع متداولی بین ایشان بوده است.

۳-اظهار نظر رجالی بخاری در مورد برخی راویان از امام صادق علیه‌السلام

بر اساس منابع تاریخی بخاری بر رجال حدیث و احوال برخی راویان از امام صادق علیه‌السلام تسلط داشته است. گزارش شده درباره اکثر راویانی که وی در تاریخش از آنان یاد کرده یک داستان داشته که برای پرهیز از تطویل به آن نپرداخته است. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۲۲) و حتی وی درباره برخی از راویانی که از امام صادق علیه‌السلام حدیث نقل کرده‌اند اظهار نظر نموده است.

اظهار نظرها و گزارش‌های بخاری درباره راویان و طرق به امام صادق علیه‌السلام در کتب تاریخ (رجال) خود نشانگر آشنایی و دقت نظرش نسبت به این موضوع است. زمانی که بخاری برای نقل یک راوی از راوی دیگر، مدخل تشکیل می‌دهد، نشانگر این است که خودش به روایت وی از آن راوی دسترسی داشته است. وی در مورد برخی از راویان تنها به یک

سال نوزدهم، شمارهٔ ۷۴، بهار ۱۴۰۱

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

شیخ حدیثی آنها یعنی؛ امام صادق علیه‌السلام اشاره کرده است. این افراد محمد بن علی، أخو حسین الجعفِی، محمد بن العلاء الصهیبی، عبد الله بن میمون، عیسی بن سلیمان بن دینار، أبوطیبة الدارمي الجرجاني و عنبسة العابد هستند. (همان، ج ۱، ص ۲۳۳)

در موارد دیگری بخاری به دریافت حدیث برخی راویان از امام صادق علیه‌السلام و چند شیخ دیگر اشاره کرده است. این افراد محمد بن میمون، اسماعیل ابوسعید المدینی، عثمان بن فرقد العطار و ضحاك بن مخلد ابوعاصم النبیل البصری هستند. (بخاری، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۳۳) آگاهی بخاری از شرح حال راویان، نشان می‌دهد وی نسبت به این راویان نیز دقت نظر داشته و از ضعف و قوت هایشان آگاهی داشته است. تا جایی که درباره محمد بن میمون زعفرانی پس از بیان روایتگری او از امام صادق علیه‌السلام به منکر الحدیث بودنش تصریح می‌نماید. (همان، ج ۱، ص ۲۳۴) و یا درباره عبدالله بن میمون که تنها به نقل نمودن از امام صادق علیه‌السلام و ذاهب الحدیث بودنش اشاره می‌نماید. (همان، ج ۵، ص ۲۰۶) همچنین درمورد سعید بن مسلمة بن هشام که از خاندان اموی بوده می‌گوید از امام صادق علیه‌السلام مطالب منکر نقل می‌کرده است. (همان، ج ۳، ص ۵۱۶) وی درباره دو راوی یعنی محمد بن العلاء الصهیبی و عنبسة العابد به نقل مرسل روایاتشان از امام صادق علیه‌السلام اشاره کرده است. (همان، ج ۱، ص ۲۰۵، ج ۷، ص ۳۹)

در میان این افراد، عثمان بن فرقد (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۱۸۷، ج ۱۴ ص ۳۶) و ابوعاصم (بخاری، ۱۴۰۷، ج۵، ص ۳۷۰) از راویان حدیث در صحیح بخاری هستند. بخاری همچنین درباره دو نفر از فرزندان امام صادق علیه‌السلام که راوی حدیث حضرت نیز بوده‌اند تصریح به وثاقت نموده است. وی اسحاق بن جعفر را موثق‌تر از برادرش دانسته است، اما به روایتش از پدر اشاره نکرده است. (بخاری، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۹۳)

این اظهار نظرها نشانگر اشراف بخاری به رابطه حدیثی راویان احادیث امام صادق علیه‌السلام، با آن حضرت است.

روایات مشهور امام صادق علیه‌السلام نزد محدثین هم عصر بخاری

در فضای حدیثی عامه روایاتی وجود داشته که به صورت پرتکرار و توسط بسیاری

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

از محدثین و منابع حدیثی هم عصر از آنان نقل می‌شده است به شکلی که بعید به نظر می‌رسد نوع این روایات از چشمان صاحبان دیگر منابع و جوامع حدیثی از جمله بخاری به دور مانده باشد. امام صادق علیه‌السلام هم دارای روایاتی بوده‌اند که در قرن دوم در بین عامه جایگاه مهمی داشته و معمولاً صاحبان منابع به راحتی از کنار آنها گذر نکرده‌اند[1]. مهمترین نمونه آن، روایات حج حضرت صادق علیه‌السلام از امام باقر علیه‌السلام از جابر است که نقش محوری در حدیث و فقه حج اسلامی داشته است. مشایخ و اقران بخاری همچون حمیدی (حمیدی، بی‌تا، ج ۴ ص ۲) و ابن ابی شیبه (ابن ابی شیبه، ۱۴۲۷ق، ج ۳، ص ۳۵۷) و مالک بن انس (مالک بن انس، الموطا، ج ۳ ص ۵۳۲) و احمد بن حنبل (احمد بن حنبل، ۱۴۳۱، ج ۳۰، ص ۴۷۹) و شافعی (شافعی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۱۹) و مسلم (مسلم، ۱۳۳۴، ج ۲، ص ۸۶۶ باب حجه النبی) و عبد بن حمید (عبد بن حمید، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۲۵۴) و ترمذی (ترمذی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۴۷۰) و ابوداوود (ابن داوود سجستانی، ۱۴۳۰، حج ۲ ص ۱۲۲ باب صفة حج النبی) و دارمی (دارمی، ۱۴۱۲، ج ۵ ص ۴۳۹) و ابن ماجه (ابن ماجه، بی‌تا، ج ۲، ص ۹۷۴ باب التلبیه) و برخی محدثین دیگر بارها و به شکل‌های مختلف به آن پرداخته‌اند. در مورد روایات حج امام صادق علیه‌السلام می‌توان ادعا کرد تقریباً تمامی حدیثیان شناخته شده و هم عصر بخاری چه در طبقه مشایخ و چه در بین اقران و شاگردانش از آن بهره جسته‌اند. همچنین روایتی درباره شاهد به هنگام قضاوت (شافعی، بی‌تا، ح ۱۳۹۸؛ ترمذی، سنن ح ۱۲۶۰؛ احمد بن حنبل، ۱۴۳۱، ح ۱۳۹۹۱) که در بین اقران بخاری پرتکرار بوده است. حدیث مشهور دیگری که پیش از این نیز به آن اشاره شد درباره غسل پیامبر بوده که شافعی در مسند و الام (شافعی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۹ و ۶۴؛ الام ج ۱: ص ۴۱) و حمیدی (حمیدی، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۹۹) و مسلم (النیسابوری القشیری، ۱۳۳۴، ج ۲، ص ۴۲۵) و ابن سعد (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج

---

۱. ر.ك «چگونگی بازتاب آموزه‌های امام صادق علیه‌السلام در جوامع حدیثی اهل سنت»، هوشمند مطهر، پارسا و نیز کرمی، احمد رضا، پایان نامه «تحلیل میزان و حوزه‌های اثرپذیری منابع حدیث عامه در قرن دوم و سوم از آموزه‌های امام صادق علیه‌السلام»، فصل سوم.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۱، ص ۴۳۰) و ابـن ابی‌شـیبه (ابـن ابی‌شـیبه، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۶۵) آن را گـزارش کرده‌انـد.

برخی روایات امام صادق علیه‌السلام در سیره نبوی صلی‌الله‌علیه‌وآله نیز مورد توجه جدی محدثین قرن دوم و سوم بوده است. (رک پارسا، ۱۳۸۹، فصل دوم) که شاید عامل آن علاوه بر جایگاه حدیثی امام صادق علیه‌السلام نسبت ایشان و پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله هم بوده است. پس از اینکه موضوع دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام از جنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفت و مشخص شد بخاری برای دسترسی به روایات امام صادق علیه‌السلام طرق مختلفی داشته و اغلب با دو راوی ـ که معمولاً یکی از آنها از مشایخ بخاری بوده ـ به روایات حضرت دسترسی داشته است، باید ببینیم طرق این روایات یا برخی از آنها برای بخاری اعتبار لازم جهت نقل در الجامع الصحیح را داشته است یا خیر؟!

اعتبار سنجی (اعتماد آوری) روایات نزد بخاری

برای تعیین اعتبار روایات نزد بخاری و با توجه به نام کتاب صحیح، بر می‌آید که باید به دنبال ملاک صحت روایات نزد بخاری باشیم. نام کامل این اثر آنچنان که ابن صلاح معرفی نموده: الجامع المسند الصحیح المختصر من امور رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله وسننه و ایامه است. (عثمان بن عبدالرحمن الشهروزی (ابن صلاح)؛ ابن الصلاح، ۱۴۰۶، ج۱، ص ۳۸) لذا صحیح بودن (با تعریف مد نظر بخاری) را می‌توان محور گزینش روایات دانست و اختصار نیز حکایت از کنار گذاشتن احتمالی برخی روایات دارد. همچنان که کلامی منسوب به بخاری نشانگر این محدود سازی است. (همان، ج ۱، ص ۱۹)

اما شرط صحت در صحیح بخاری، موضوعی است که محدثین عامه برای تعیین آن با چالش‌هایی مواجه بوده‌اند. چرا که صحیح بخاری فاقد مقدمه است و در متن کتاب صحیح و دیگر کتبش نیز توضیحی درباره روش انتخاب روایات وجود ندارد. ابهام اصلی درباره کتاب صحیح بخاری عدم تعیین ضوابط صحت حدیث، جهت گزینش در کتاب از جانب مؤلف است.

برای حل این مسئله محدثان عامه نیز مدتی پس از بخاری به تعیین ضوابط بر مبنای برداشت‌های علمی خود داشته‌اند. با هر شرطی که بزرگان حدیث عامه بیان داشته‌اند

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

نمی‌توان لزوما به ما اراد بخاری پی برد و نوع شروط بیان شده قابل تعمیم بر کل روایات کتاب نیستند. لذا مباحث دامنه‌دار فراوان و اختلاف نظرهایی درباره شروط صحت بخاری وجود داشته (به عنوان نمونه ر ک ابن حجر، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۷ الی ۸۰، توجیه النظر الي اصول الاثر، فصل فی بیان شروط البخاری و موضوعه، ج ۱، ص ۲۲۰) و دارد. (همچنین ر ک: پایان نامه همین نگارنده با عنوان نقش دیدگاهها و انگیزه‌های بخاری نسبت به عدم نقل از امام صادق علیه‌السلام، فصل دوم، ۱۳۹۳، دانشگاه قرآن و حدیث پردیس تهران)

بنابراین چنانچه بخواهیم نشان دهیم کدام روایت امام صادق علیه‌السلام با مبنای گزینش بخاری صحیح بوده کاری مشکل و بدون شاخص دقیق خواهد بود. مثلا ممکن است با ملاک حاکم نیشابوری به نتیجه‌ای برسیم که با ملاک محدثین دیگر نتیجه‌ای متفاوت حاصل شود. همچنانکه ذهبی بسیاری از روایاتی را که حاکم بر شرط بخاری دانسته ضعیف و حتی روایتی را که حاکم از وجوه مختلف صحیح دانسته و عدم انعکاسش در صحیحین وی را به تعجب واداشته است را ذهبی صحیح نمی‌داند. (روایت «الحسن و الحسین سیّد الشباب أهل الجنّه» است. حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۱۸۲)

با توجه به این اختلاف نظرها و ابهام موجود، چه بسا عدول بخاری از روایات راویانی قابل اعتنا را نمی‌توان به سادگی توجیه نمود و از سویی نقل بخاری از راویانی که شهرت به ضعف داشته و در زمره بدنامان حدیث بوده‌اند، به راحتی قابل توجیه نیست. و زحمت فراوانی برای افراد شاخصی همچون ابن حجر در شرح صحیح ایجاد کرده تا نشان دهند استفاده بخاری از رجال مطعون، ضعفی بر کتاب صحیح وارد نمی‌سازد و یا اینکه آنان افراد بد نامی نبوده‌اند. تا جایی که ابن حجر، فصلی را به این موضوع اختصاص داده است. (ابن‌حجر عسقلانی، ۱۳۷۹، ج۱، الفصل التاسع فی سیاق من طعن فیه من الرجال) این تلاش تا حدی بوده که ابن حجر در صدد توجیه استفاده بخاری از روایات فرد بدنامی همچون اسماعیل بن ابی اویس برآمده است. فردی که بزرگان رجال عامه، وی را سارق حدیث (ابن‌عدی الجرجانی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۵۲۵) و ضعیف در حدیث و ضعیف العقل (ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۵۷) دانسته‌اند و بسیاری از ضعف‌ها و حتی مشکلات

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

اخلاقی برایش ذکر شده است. (مغلطای،۱۴۲۲، ج ۲، ص ۱۸۳) این تلاش‌ها در سال‌های اخیر شکل کامل تری به خود گرفته تا این اصلِ پذیرفته شده توسط بسیاری از بزرگان حدیث و رجال عامه را توضیح دهد که هر کس در صحاح از روایتی نقل نموده روایتش مقبول است خواه این شخص مقبول باشد خواه مطرود و مجروح (برای مطالعه پیشینه و دلائلی که ارائه شده ر.ک: ابراهیم ابراهیم اوغلو، اخراج الشیخین للرواه المتکلم فیهم و اثره فی تعدیلهم او تخریجهم، المجله الدولیه لابحاث الحدیث، ۲۰۲۰م).

به هر شکل، عدم بیان شروط بخاری برای انتخاب حدیث و پیامدهای آن و نوع مواجهه دانشیان حدیث با آن، موضوع مفصلی است که پژوهشی مجزا می‌طلبد. البته تا کنون نیز کارهایی در این زمینه انجام گرفته است. (ر.ک: مباحثات آیه الله غیب غلامی درباره بخاری ۱۳۹۳)

در مجموع برای دستیابی به هدف دوم این پژوهش که تعیین اعتبار یا عدم طرق بخاری به روایاتی از امام صادق علیه‌السلام که در دسترس وی بوده است، بهتر است راهی جایگزین ارائه نماییم. راهی که با توجه به چالش‌های موجود، به ملاک‌های پسینی که برای تعیین معیار گزینش روایات در صحیح بخاری ارائه شده نپردازد.

بهترین مسیری که به نظر نگارنده رسید، تطابق اسناد روایات امام صادق علیه‌السلام که در دسترس بخاری بوده‌اند، با اسناد روایات صحیح بخاری است. به این ترتیب که اگر سند روایتی، تا امام صادق علیه‌السلام؛ یعنی سندی که از بخاری تا امام صادق علیه‌السلام کاملا یکسان است، اما بجای امام از شخص دیگری گزارش کرده است، عینا در صحیح بخاری استفاده شده باید آن طریق را جهت استفاده در کتاب صحیح روایتی مورد اعتماد و صحیح بدانیم[۲،۱]

۱. جدای از اینکه روایات را از متبعات، شواهد و یا محتجات یا انواع دیگری از دسته بندی روایات صحیح بخاری بدانیم (منظور انواع مختلف روایات به لحاظ اعتبار است که پس از بخاری به آن پرداخته شده است). چرا که اصل موضوع عدم نقل از امام صادق علیه‌السلام در هیچ یک از دسته‌های فوق است.

۲. ممکن است این ابهام وجود داشته باشد که آیا شخصیت حدیثی امام صادق علیه‌السلام برای استفاده در حدیث صحیح توسط بخاری مورد پذیرش بوده یا خیر که در پژوهشی دیگر به آن خواهیم پرداخت.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

در مرحله بعد طرق حمیدی و اسحاق بن راهویه به عنوان دو شیخ بخاری را بررسی می‌کنیم تا ببینیم طرق روایات امام صادق علیه‌السلام در این منابع با طرق صحیح بخاری همخوانی دارند یا خیر؟! سپس به قرائن می‌پردازیم. مثلا اگر به راویانی برخوردیم که در اسناد روایات امام علیه‌السلام وجود داشته‌اند و در بخاری هم از آنها استفاده شده است احتمال صحت آنها را خواهیم داد. البته با این شرط که تمامی افراد از بخاری تا امام صادق علیه‌السلام در اسناد کتاب صحیح حاضر باشند. گرچه به همان دلیل پیش گفته اطمینان کاملی درباره صحت این نوع سند از نظر بخاری نداریم.[1]

البته باید توجه داشت تطابق طرق روایات امام صادق علیه‌السلام تنها با طرق کتاب صحیح بخاری ما را به هدف خواهند رساند و در مورد دیگر کتب بخاری این کار مفید نیست. اولین جهت این است که به صرف وجود روایتی از امام صادق علیه‌السلام در دیگر کتب بخاری نمی‌توان به اعتماد بخاری به آن روایات جهت استفاده در صحیح پی برد. گرچه طبعا بخاری به آن روایات دسترسی داشته است. اما شاخص‌های مؤلفین کتب حدیثی جهت انتخاب روایات در کتاب‌هایشان با هم متفاوت است. حتی برای یک مؤلف نیز معمولاً هدف و روش انتخاب روایات برای هر تألیفی متفاوت است و بر مبنای آن هدف نوع روایات و اعتبارشان شرایط متفاوتی دارد. برای بخاری با توجه به تعدد و تنوع کتب تألیفی نیز این قاعده به وضوح مشخص است. وی بسیاری از روایاتی را که در کتب دیگرش نقل کرده در صحیح خود استفاده نکرده است.

جهت دیگر این که کتب معدودی از بخاری در دسترس ما هستند. کتبی که نمی‌توان آنها را صرفاً حدیثی دانست یا با ضوابط حدیثی در حد کتب صحاح یا حتی مسانید قلمداد نمود. دسته‌ای از این کتب مانند کتاب خلق افعال العباد و الرد علی الجهمیه با رویکرد اعتقادی و کلامی نگاشته شده‌اند. بخاری در این کتب یا به اقوال اصحاب و

---

۱. مثلا ممکن است شرط لقا که بسیاری از محدثین به عنوان شرط بخاری به آن اشاره داشته‌اند در بین راویان مذکور وجود نداشته باشد. البته در مورد شرط لقا باید دقت کرد که میان راوی از امام صادق علیه‌السلام نیز برقرار باشد که در اکثر قریب به اتفاق راویان تشکیک نشده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

بزرگان در موضوع مورد نظرش پرداخته و یا به روایاتی در تبیین و تثبیت دیدگاه کلامی خود پرداخته است. (به عنوان نمونه: همان، باب افعال العباد، خلق افعال العباد، تمامی بابی با عنوان: ذکر اهل العلم للمعطله).

دسته‌ای از این کتب نیز فقهی هستند. مانند کتاب خیر الکلام فی القراءة خلف الامام و کتاب قرة العینین فی رفع الیدین فی الصلاة و همانطور که از عناوین آنها بر می‌آید به موضوع خاص فقهی اختصاص دارند. این کتب علاوه بر روایات و اقوال صحابه، نظرات فقها، تابعین و اتباع آنان را نیز در بر می‌گیرند (به عنوان نمونه: بخاری، القراه خلف الامام ج ۱ ح ۴ و ۹، این مسئله درباره رفع الیدین فی الصلاه جدی تر است. به نظر می‌رسد بخاری در این کتاب بسیاری از ادله خود را مبتنی بر دیدگاه فقها قرار داده است و اخبار چندانی در اینباره در دسترس نداشته است. بخاری در مقدمه کتاب به دیدگاه خود و رفع دیدگاه نادرست از نظر خود اشاره می‌کند و مبنای خود را فعل و قول پیامبر و صحابه و تابعین دانسته است. رفع الیدین فی الصلاه ج ۱ ص ۱ و برای مصادیق رک تمامی کتاب).

دو کتاب تواریخ و الضعفاء الصغیر بخاری نیز به تاریخ اسلام و نیز معرفی احوال رجال حدیث اختصاص دارند. تاریخ اوسط، گاه شمار است و کتاب تاریخ کبیر و صغیر و الضعفاء الصغیر نیز به احوال رجال پرداخته‌اند. گرچه روایات متعددی در قالب روایات رجال معرفی شده است، اما هیچگاه نمی‌توان جامعیتی در حدیث برای آنان در نظر داشت؛ چرا که با مقصود دیگری تألیف شده‌اند. همچنین بسیاری از روایات موجود در تاریخ کبیر مرفوع هستند (رک الاحادیث المرفوعه من التاریخ الکبیر للبخاری سرتاسر کتاب که بالغ بر هشتصد و پنجاه روایت مرفوع از کتاب تاریخ الکبیر جمع آوری نموده است).

و نیز کتاب ادب المفرد وی که گرچه حاوی بیش از هزار روایت است، اما به آداب و سنن پرداخته و تسامح در اسناد آن مشهود است. تا جایی که البانی دو اثر با عناوین صحیح ادب المفرد (البانی، صحیح ادب المفرد، مکتبه الدلیل) و ضعیف ادب المفرد

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

البانی (همو، ضعیف ادب المفرد، دارالصدیق) را در دهه‌های گذشته درباره آنها نگاشت و به نقد اسنادشان پرداخت است.

در مجموع برای این منظور، نمی‌توان روی روایات و اسناد آنها، در دیگر کتب بخاری حساب ویژه‌ای باز کرد. به این معنا که روایات آنها معدود و محدود به موضوعات خاص و بسیاری از آنها مرسل یا اقوال افرادی غیر از نبی اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است. لذا با رعایت تمام این اوصاف، روایات امام صادق علیه‌السلام در این منابع جهت تطبیق با اسناد روایات صحیح بخاری استفاده می‌شوند. در ادامه به طرقی که برای بخاری جهت استفاده در صحیح اعتمادآور بوده‌اند اشاره می‌شود.

اعتماد بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام

بخاری در کتب مشایخ خود، اسحاق بن راهویه و حمیدی، طریق اعتماد آوری از حاتم به امام صادق علیه‌السلام داشته است. طریق دیگر، اسحاق از قبیصه از سفیان ثوری از امام صادق علیه‌السلام است که در مسند اسحاق مورد استفاده بوده و این سند نیز برایش مورد اعتماد بوده است و با حذف حضرت صادق علیه‌السلام در صحیح بخاری موجود است.[1] در این بین طریق حمیدی از سفیان که یک قسمت از اسناد پرتکرار در صحیح بخاری است، برای بخاری کاملا شناخته شده است و در ادب المفرد خویش نیز از آن بهره جسته، اما همان‌گونه که اشاره شد در صحیح آن سند را ترک نموده و همان روایت را با سند دیگری نقل کرده است. به نظر می‌رسد این مهمترین نمونه امکان دسترسی بخاری به طرق احادیث حضرت صادق علیه‌السلام است که کاملا برای بخاری اطمینان آور بوده تا در صحیح از آن استفاده کند.

از میان طرق بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام مواردی به چشم می‌خورد که در صحیح بخاری از آنها استفاده شده است. و طبعا طرقی اعتماد آور برای وی جهت استفاده در کتاب صحیحش بوده‌اند. البته از تمامی این طرق بدون حضور امام صادق علیه‌السلام (یعنی

۱. گرچه طریق مذکور در مسند اسحاق برای روایتی مسند استفاده نشده، اما امکان استفاده در بخش‌هایی از صحیح بخاری که روایاتش مسند نبوده‌اند وجود داشته است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

از بخاری تا راوی حدیث از حضرت صادق علیه‌السلام) استفاده شده است که اینها چهار مورد هستند. موسی بن اسماعیل از وهیب، عبدالله بن مسلمه از سلیمان، عبدالله بن محمد از سفیان بن عیینه و خالد بن مخلد از سلیمان که دو مورد اول را برای روایاتی مسند استفاده نموده و دو مورد بعدی را برای روایات غیر مسند استفاده کرده است. لذا دو طریق اول کاملا برای بخاری جهت استفاده در صحیح، اعتماد آور بوده‌اند و در دو مورد بعدی با توجه به دسترسی به این طرق احتمال دسترسی وی به روایاتی مسند از امام صادق علیه‌السلام از این دو طریق وجود داشته، گرچه قطعی نیست.

در کنار این طرق که بخاری جهت نقل روایات امام صادق علیه‌السلام به آنان دسترسی و اعتماد داشته ردپاهای دیگر از احتمال دستیابی بخاری به طرق اعتمادآور روایات امام صادق علیه‌السلام به چشم می‌خورد. از جمله تسلط وی به روایات و طرق راویان مهم آن حضرت مانند سفیان ثوری، حاتم بن اسماعیل، مالک بن انس، ابن جریج و حتی یحیی بن سعید که مسیر مناسبی برای دستیابی بخاری به روایات اطمینان آور امام صادق علیه‌السلام بوده است، چراکه نوع این افراد شاگردان معتبر و قابل اعتمادی داشته‌اند و بخش عمده‌ای از شاگردان آنان نزد عامه ثقات بوده‌اند. همچنین وجود روایات متعدد نزد مشایخ بخاری و مؤلفین هم عصروی این راه را آسانتر می‌ساخته است. آگاهی بخاری نسبت به راویان دیگر آن حضرت و ذکر حضرت صادق علیه‌السلام به عنوان تنها شیخ یا یکی از مشایخ ایشان و اشاره وی به برخی راویان بدنام امام صادق علیه‌السلام و ذکر ضعف‌های آنان نیز قرائنی است که به دسترسی بخاری به طرق اعتمادآور دیگری از آن حضرت کمک می‌کرده است. در مجموع بخاری با طرق مختلف اعتمادآوری به روایات امام صادق علیه‌السلام جهت نقل در صحیحش آگاهی و دسترسی داشته است.

جمع‌بندی

بررسی طرق بخاری به امام صادق علیه‌السلام در کتب وی بجز صحیح، نشانگر دسترسی وی به روایات امام صادق علیه‌السلام است. این طرق را می‌توان به سه دسته تقسیم نمود. دسته اول طرقی هستند که عینا در صحیح بخاری استفاده شده‌اند و شش مورد هستند.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

موسی بن اسماعیل از وهیب، عبدالله بن سلمه از سلیمان، عبدالله بن محمد از سفیان بن عیینه، خالد بن مخلد از سلیمان، قبیصه از سفیان و حمیدی از سفیان که این آخری طریق مهمی برای بخاری بوده است. این‌ها بی‌تردید اسنادی صحیح و قابل اطمینان برای بخاری جهت استفاده در صحیح بخاری بوده اند.

دسته دوم اسنادی هستند که عینا در صحیح بخاری از آنها استفاده نشده‌اند، اما راویانشان تا امام صادق علیه‌السلام در صحیح بخاری مورد استفاده بوده‌اند. این طرق نیزپنج مورد هستند. عبدالعزیزبن عبدالله از دراوردی، سلیمان بن سعید از حفص، ابراهیم بن حمزه از انس بن عیاض، حمیدی از ابن ابی فدیک (ابن ابی فدیک در اسناد صحیح بخاری حضور ندارد) و یحیی بن آدم از حفص بن غیاث. درباره این اسناد نمی‌توان حکم قطعی به اعتماد بخاری به آنها را صادر نمود، چرا که ممکن است دلایلی مثل عدم تحقق شرط لقا در آنها رخ داده باشد. اما می‌توان احتمال داد بخاری نسبت به آن اسناد اعتماد داشته است.

دسته سوم تنها یک یا به شمارش دیگری دو روایتی هستند که بخاری از امام صادق علیه‌السلام نقل کرده، اما طرق و حتی راویان آن در صحیح بخاری به کار گرفته نشده‌اند. این طرق را نمی‌توان مناسب استفاده در صحیح بخاری دانست.

از سویی دیگربرای دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه‌السلام از طریق شاگردان آن حضرت، بهترین شخص سفیان ثوری بوده است. پنج طریق از طرق بخاری به سفیان که در صحیح استفاده شده‌اند، طرقی هستند که در منابع دیگرقرن سوم از امام صادق علیه‌السلام روایت کرده‌اند. در بین این پنج طریق، سه تای آنها در صحیح بخاری پرکاربرد بوده‌اند. این سه مورد وکیع از سفیان، محمد بن کثیراز سفیان و قبیصه بن عقبه از سفیان هستند.

همچنین حاتم بن اسماعیل وضعیت نسبتاً مشابهی داشته است. بخاری از سه طریق استفاده شده در صحیحش از حاتم، امکان استفاده از روایات امام صادق علیه‌السلام را داشته است. البته ابن ابی‌شیبه از مشایخ بخاری نیزاز طریق حاتم از امام صادق علیه‌السلام نقل روایت کرده است. در کنار سفیان و حاتم، برخی دیگراز شاگردان امام صادق علیه‌السلام از راویان استفاده شده در صحیح بخاری بوده‌اند. سلیمان بن بلال، ابن جریج، حفص بن

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

غیاث، یحیی بن سعید، دراوردی برخی از آنها هستند.

همچنین کتب رجالی و تاریخی بخاری نشان می‌دهند وی برخی از شاگردان حدیثی امام صادق علیه‌السلام را به خوبی شناسایی کرده و به روایات آنان دسترسی داشته است. بخاری از طریق برخی مصادر خود همچون مسند حمیدی و مسند اسحاق بن راهویه و مصنف عبدالرزاق نیز به احادیث امام صادق علیه‌السلام دسترسی داشته است.

در کنار این موارد روایاتی از امام صادق علیه‌السلام در قرن سوم شهرت داشته‌اند و کمتر کتاب حدیثی شناخته شده خالی از آنها است که روایات مسند امام صادق علیه‌السلام درباره حج پیامبر مهمترینشان هستند. نیز روایتی درباره غسل پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که علاوه بر منابع مختلف، بخاری هم آن را با سندی نقل کرده که در صحیحش از آن سند استفاده کرده است. بخاری اما این روایت را در صحیح با سندی دیگر نقل کرده است.

تمامی موارد فوق نشان می‌دهد در قرن سوم دسترسی محدثی سختگیر همچون بخاری به روایاتی با اسناد قابل اعتماد از امام صادق علیه‌السلام کاری ممکن بوده است. این دسترسی فراتر از بوم‌های مختلف و مکاتب حدیثی مختلف بوده است، به طوری که تقریبا هیچ منبع حدیثی از روایات حج امام صادق علیه‌السلام تهی نیست.

در مجموع باید گفت بخاری طرق معتبری به امام صادق علیه‌السلام داشته است و از معدودی از آنها در کتب خود غیر از صحیح استفاده کرده است و این در حالی است که در کتب مشایخ خود به آنها دسترسی داشته است. به این جهت و جهات پیش گفته، به نظر می‌رسد عدم نقل بخاری از امام صادق علیه‌السلام به علت عدم دسترسی یا عدم اعتماد (به برخی از آن روایات) نبوده است. همچنین حداقل در مورد برخی روایات حضرت صادق علیه‌السلام، عدم اسناد تا پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و عدم اعتبار یا دسترسی با سند معتبرتر برای بخاری را نمی‌توان متصور بود و آن را دلیلی بر عدم نقل بخاری در صحیح دانست، چرا که آن روایات مسند و مشهور و مورد اعتماد بوده‌اند و حتی خود بخاری به طرقی که در آن روایات وجود داشته اعتماد می‌کرده است.[1]

۱. نگارنده لطف استاد ارجمند آیة الله غیب غلامی و همیاری دوست پژوهشگر دکتر محمد قندهاری را

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

فهرست منابع

۱. کرمي، احمد رضا، مقبولیت حدیث امام صادق علیه‌السلام در مدینه براساس مقایسه شاخص‌های حدیثی، سفینه، بهار ۱۳۹۹.
۲. مطهرپارسا، هوشمند، «چگونگی بازتاب آموزه‌های امام صادق علیه‌السلام در جوامع حدیثی اهل سنت»، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، ۱۳۸۹.
۳. حامد خانی (مهروش)، فرهنگ، مشیخه ابان بن تغلب در طبقه صحابه و تابعین، دوفصل نامه حدیث پژوهی، بهار و تابستان ۱۳۹۰ش.
۴. مباحثات آیه الله غیب غلامی درباره بخاری ۱۳۹۳.
۵. پاکتچی، احمد. مدخل جعفربن محمد، دائرة‌المعارف بزرگ اسلامی. به کوشش: کاظم موسوی بجنوردی، تهران: انتشارات دائرة‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۱ش.
۶. پایان نامه تحلیل وجود راویان منتسب به تشیع در صحیح بخاری، نمکی نوقاب، حسن، ۱۳۹۵ش، سرتاسر.
۷. نقش دیدگاهها و انگیزه‌های بخاری نسبت به عدم نقل از امام صادق علیه‌السلام، فصل دوم، ۱۳۹۳ش، دانشگاه قرآن و حدیث پردیس تهران.
۸. ابن ابی عاصم، احمد بن عمرو، السنة لابن ابی عاصم. المحقق: محمد ناصرالدین الألباني، الطبعة الأولی، بیروت: المکتب الإسلامی، ۱۴۰۰م.
۹. ابن ابی‌حاتم رازی، عبد الرحمن بن محمد، الجرح والتعدیل. طبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية ـ بحیدر آباد الدکن، بی‌تا.
۱۰. ابن اثیر، مبارک بن محمد، جامع الاصول فی احادیث الرسول، بیروت: عبدالقادر ارناؤوط، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م.
۱۱. ابن داوود سجستانی، سلیمان بن اشعث، سنن ابی داود، المحقق: شعَیب الأرنؤوط ـ محَمَّد کامِل قره بللي، الطبعة الأولی، بی‌جا، دار الرسالة العالمية، ۱۴۳۰ق – ۲۰۰۹ م.
۱۲. ابن زنجویه، ابواحمد حمید بن مخلد، الاموال، تحقیق: شاکر ذیب فیاض، نرکز الملک فیصل للبحث و الدراسات الاسلامیة، ۱۴۰۶ق /۱۹۸۶م.
۱۳. ابن‌ابی‌شیبه، ابوبکر، مصنف ابن أبي شيبة، جدة، دار القبلة؛ الطبعة الأولی، دمشق: مؤسسة علوم القرآن، ۱۴۲۷ق /۲۰۰۶م.

برای کمک به نگارش این مقاله سپاس می‌گزارد.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۱۴. ابن‌تیمیه، تقي الدين أبوالعباس أحمد بن عبد الحليم، منهاج السنة النبوية في نقض كلام الشيعة القدرية، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، ۱۴۰۶ق.
۱۵. ابن‌حبان، محمد بن‌حبان البُستی، الثقات، طبع بإعانة وزارة المعارف للحكومة العالية الهندية، الطبعة الأولى، دائرة المعارف العثمانية بحيدرآباد الدكن الهند، ۱۳۹۳ق /۱۹۷۳م.
۱۶. ابن‌حجر عسقلانی، احمد بن علی، النكت، المدينة المنورة: عمادة البحث العلمي بالجامعة الإسلامية، ۱۴۰۴ق.
۱۷. ـــــــــــــــ، تهذيب التهذيب، بيروت: دار الفكر للطباعة و النشر، ۱۴۰۴ق.
۱۸. ـــــــــــــــ، فتح الباری، بيروت: دار المعرفة للطباعة و النشر، ۱۳۷۹ق.
۱۹. ابن‌خزيمه، ابوبكر محمد بن اسحاق، صحيح ابن‌خزيمه، محقق د. محمد مصطف الاعظمی، بيروت، المكتب الاسلامی، ۱۳۹۰ق.
۲۰. ابن‌سعد، محمد بن سعد البغدادی، طبقات، به کوشش محمد عبد القادر عطا، الطبعة الأولى، بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۰ق-۱۹۹۰م.
۲۱. ابن‌صلاح، عثمان بن عبد الرحمن. مقدمه ابن صلاح، سوريا: دار الفكر، بيروت: دار الفكر المعاصر، ۱۴۰۶ق.
۲۲. ابن‌عدی الجرجانی، عبدالله، الكامل فی ضعفاء الرجال، تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود ـ علی محمد معوض، الطبعة الأولى، بيروت: الكتب العلمية، ۱۴۱۸ ق-۱۹۹۷م.
۲۳. ابن‌ماجه، أبوعبد الله محمد بن يزيد، سنن، دار إحياء الكتب العربية، بی‌تا.
۲۴. ابن‌معين، يحيى بن معين، تاريخ ابن‌معين (رواية الدوري)، د. أحمد محمد نور سيف، الطبعة الأولى، مكة المكرمة: مركز البحث العلمي وإحياء التراث الإسلامي، ۱۳۹۹ق.
۲۵. ابویعلی، احمد بن علی، مسند، المحقق: حسين سليم أسد، الطبعة الأولى، دمشق: دار المأمون للتراث، ۱۴۰۴ ق.
۲۶. احمد بن حنبل، مسند احمد، جمعية المكنز الإسلامی، الطبعة الأولى، دار المنهاج، ۱۴۳۱ق-۲۰۱۰م.
۲۷. اسحاق بن راهويه، أبو يعقوب إسحاق بن إبراهيم بن مخلد بن إبراهيم، مسند اسحاق بن راهويه، المحقق: د. عبد الغفور بن عبد الحق البلوشي، الطبعة الأولى، المدينة المنورة: مكتبة الإيمان، ۱۴۱۲ ق.
۲۸. بخاری، محمد بن اسماعيل، ادب المفرد، محقق: محمد فواد عبدالباقی، بيروت: دار البشائر، ۱۴۰۹ق /۱۹۸۹م.
۲۹. ـــــــــــــــ، تاريخ الاوسط، قاهره: دار الوعی، مكتبة دار التراث، ۱۳۹۷ق /۱۹۷۷م.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۳۰. ـــــــــــ، التاریخ الکبیر، حیدرآباد ـ الدکن، دائرة المعارف العثمانیة، طبع تحت مراقبة: محمد عبد المعید خان، بی‌تا.
۳۱. ـــــــــــ، التاریخ الصغیر، بیروت: دار المعرفة، بی‌تا.
۳۲. ـــــــــــ، الصحیح، به کوشش مصطفی دیب بغا، بیروت: بی‌نا، ۱۴۰۷ق-۱۹۸۷م.
۳۳. بدر الدین العینی، ابومحمد محمود بن احمد، عمدة القاری شرح صحیح البخاری، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
۳۴. البکجری، مغلطای بن قلیج بن عبد الله المصری الحکری، إکمال تهذیب الکمال، الطبعة الأولی، المحقق: أبوعبد الرحمن عادل بن محمد ـ أبو محمد أسامة بن إبراهیم، الفاروق الحدیثة للطباعة والنشر، ۱۴۲۲ق-۲۰۰۱م.
۳۵. ـــــــــــ، مدخل بخاری، ابوعبدالله، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. به کوشش: کاظم موسوی بجنوردی، تهران: انتشارات دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۱ش.
۳۶. ترمذی، محمد بن عیسی، الجامع الصحیح و هو سنن الترمذی، قاهره: دار الحدیث، ۱۴۱۹ق.
۳۷. الجدیع، عبدالله بن یوسف، تحریر علوم الحدیث، بیروت: موسسة الریان للطباعة و النشر والتوزیع، ۱۴۲۴ق.
۳۸. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرك علی الصحیحین، به کوشش مصطفی عبد القادر عطا، الطبعة الأولی، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۱ق.
۳۹. حمیدی، عبد الله بن الزبیر، مسند الحمیدی، بی‌جا: دار السقا، بی‌تا.
۴۰. الحویني الاثری حجازی، ابواسحاق محمد شریف، شرح صحیح البخاري، دروس صوتیة قام بتفریغها موقع شبکة اسلامیة. بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۰۵ق.
۴۱. خطیب بغدادی، احمدبن علی‌بن ثابت، الکفایة فی علم الروایة، به کوشش ابوعبدالله سورتی و ابراهیم حمدی مدنی، مدینه، المکتبة العلمیه. بی‌تا.
۴۲. خطیب بغدادی، احمدبن علی‌بن ثابت، تاریخ بغداد وذیوله، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۷ق.
۴۳. ـــــــــــ، تلخیص المتشابه فی الرسم وحمایة ما أشکل منه عن بوادر التصحیف والوهم، به کوشش: سکینة شهابی، دمشق: دار طاس، ۱۹۸۵م.
۴۴. دارمی، أبومحمد عبد الله بن عبد الرحمن بن الفضل، سنن دارمی، تحقیق: حسین سلیم أسد الداراني، دار المغني للنشر والتوزیع، ۱۴۱۲ق.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۴۵. ذهبی، شمس الدین أبوعبد الله محمد بن أحمد بن عثمان، المغنی فی الضعفا، دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۱۵ق.
۴۶. ---------، سیر أعلام النبلاء، مجموعة من المحققین بإشراف الشیخ شعیب الأرناؤوط. الطبعة الثالثة، مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۵ م.
۴۷. ---------، میزان الاعتدال، بیروت: دار المعرفة للطباعة والنشر، ۱۳۸۲ق /۱۹۶۳.
۴۸. شافعی، أبوعبد الله محمد بن إدریس. اختلاف الحدیث للشافعی. بیروت: دار المعرفة، ۱۴۱۰ق /۱۹۹۰م.
۴۹. شافعی، أبوعبد الله محمد بن إدریس. الأم للشافعی. بیروت: دار المعرفة، ۱۴۱۰ق.
۵۰. ---------، المسند، بیروت: دار الکتب العلمیة، بی‌تا.
۵۱. الصدیقی، محمد اشرف، عون المعبود شرح سنن ابی داود، الطبعة الثانیة، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
۵۲. الصنعانی، عبدالرزاق بن همام، مصنف عبد الرزاق، الطبعة الثانیة، بیروت: المکتب الإسلامی، ۱۳۹۰: ۱۴۰۳ق-۱۹۷۰: ۱۹۸۳م.
۵۳. الضبی البغدادی، ابوبکر محمد بن خلف، اخبار القضاة، الطبعة الاولی، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۰ق، ۱۹۹۹م.
۵۴. عبد بن حمید، المنتخب من مسند عبد بن حمید. الطبعة الأولی، بیروت: عالم الکتب ـ مکتبة النهضة العربیة، ۱۴۰۸ق - ۱۹۸۸م.
۵۵. عقیلی، محمد بن عمرو. الضعفاء الکبیر. مصحح عبدالمعطی امین قلعجی، بیروت: دار المکتبة العلمیة، ۱۴۰۴ق.
۵۶. فاکهی، محمد بن اسحاق. اخبار مکه. المکي الفاکهی، أبوعبد الله محمد بن إسحاق بن العباس. أخبار مکة في قدیم الدهر و حدیثه. المحقق: د. عبد الملك عبد الله دهیش، بیروت: دار خضر، ۱۴۱۴ق.
۵۷. المدینی، ابي موسی، اللطائف من دقائق المعارف، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۰ق، ۱۹۹۹م.
۵۸. مروزی، محمد بن نصر، السنة، ریاض: دار العاصمه، ۱۴۲۲ق /۲۰۰۱م.
۵۹. المزی، جمال الدین، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، المحقق: د. بشار عواد معروف، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۰ق- ۱۹۸۰م.
۶۰. صنوبر، احمد، اسباب عدول الامام البخاری عن التخریج للامام جعفر الصادق فی صحیحه، موتمر الانتصار للصحیحین، جامعه الاردنیه، ۲۰۱۰م.
۶۱. نسائی، احمد بن شعیب، السنن الکبری، چاپ اول، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۲۱ق.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۶۲. النیسابوری القشیری، مسلم بن الحجاج، صحیح مسلم، بیروت: دار الجیل، مصورة من الطبعة التركية المطبوعة فی استانبول، ۱۳۳۴ق.
۶۳. العتب الجمیل علی اهل الجرح والتعدیل، باب الثانی، فی من جرحوهم من اهل البیت علیهم‌السلام.
۶۴. بخاری، محمد بن اسماعیل، القراه خلف الامام، المکتبه السلفیه، ۱۴۰۰ق.
۶۵. احمد محمد بن عبدالکریم بن عبید، الاحادیث المرفوعه من التاریخ الکبیر للبخاری، مکتبه الرشد، ۱۴۲۹ق.
۶۶. کشی، محمد بن عمرو، اختیار معرفه الرجال، دانشگاه مشهد، ۱۴۰۹ق.
۶۷. الحويني الاثری حجازی، اسحاق، شرح صحیح البخاری، ۱۴۰۵ق.
۶۸. محمد بن ادریس، ۱۴۱۰، ح ۲۱۱۰.
۶۹. الازرقی، محمد بن عبدالله ابوولید، اخبار المکه، دار الاندلس، ۱۴۱۶.
70. The Canonization of al-Bukhārī and Muslim، Jonathan Brown , Koniklijke Brill NV, Leiden

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.9.6]